2(535) 2019

Kultuur ja Elu

HIND 3,50 €

Minu isa pikk tee Vabadussõtta

KOMMUNISTID ja koputajad

MART SANDER üllatas Eesti lugejaid

Georg Ots puudutas südameid

Endel Kask – leegionär ja vananarvakas

Metsavennalugu – Jaan Rootsi salk

ISSN 0134-5605

Maskid on langenud

Minge vaadake Patarei vanglas äsja avatud näitust „Kommunism on vangla", kus tutvustatakse kommunismi ideoloogia olemust ja selle rakendajate kuritegusid eri maades, kommunismi ja natsismi ohvrite lugusid ning Patarei sündmusterohket ajalugu. Patarei vangla on üks sadadest kohtadest üle maailma, kus kommunistlikud režiimid represseerisid inimesi samadel ideoloogilistel põhjustel. Sellisena on ta osa inimkonna loost ning kommunistliku võimusüsteemi ja mentaliteedi tegeliku pale veenev avalikustaja. Näituseala on loonud ning tulevase Rahvusvahelise Kommunismiohvrite Mälestusmuuseumi arendamist juhib Eesti Mälu Instituut Eesti riigi toel.

14. juunil 1941 ja 25. märtsil 1949 toimunud kommunistide massikuritegudes ei olnud midagi juhuslikku. Rahvusliku, sõjalise ning tsiviilühiskonna eliidi hävitamine oli okupatsioonivõimude esmane eesmärk. Sellised kuriteod on rahvusvahelise õiguse aktidega kuulutatud aegumatuteks inimsusvastasteks kuritegudeks.

30 aastat tagasi tehti Euroopas kommunismile ots peale. Peaks justkui kõik olema klaar, pole kommuniste, pole kommunistlikku võimusüsteemi. Aga mentaliteet on järele jäänud. Vaadates ja lugedes seda, mis praegu meie meedias toimub, pole kommunistid kuhugi ära kadunud või peitu pugenud, kahjuks pole neid siit ka vanglatesse saadetud. Kümneid aastaid EKP parteipiletiga endale karjääri teinud karjeristid sehkendavad häbematult üleval Toompeal ning riigimeedias edasi. Endine kommunistliku lehe asepeatoimetaja koos tütrega kuulutab eesti rahvale, et valitsus on täiesti vale, kommunistidele ja nende järglastele peab võim kuuluma! Kaheksa aastat Eesti peaminister olnud asine mees kuulutab end reklaamides, et see valitsus on valega pukki saanud ja ta teeb kõik selleks, et Eesti riigi valitsus kukutada. Viktor Kingissepp ütles vist sama, kui Eesti riiki lõhkuma läks. Kui inimene on oma elu esimese poole elanud ühe partei süsteemis, siis peab tema meelest ju võim kuuluma igavesti ühtedele ja samadele võimuritele. Nii et seekordsed valimised näitasid väga selgelt meile kõigile, et kommunistide ja nende järglaste ja järgijate isu võimul surmani olla on igavene.

Ammustel aegadel oli mulle isegi sümpaatne uue tulijana Reformierakond kui majanduse edendaja. Nüüd on nad samal pulgal sotsidega. Maskid on langenud.

Tea Kurvits
peatoimetaja

juba 60 aastat!

Ajakiri
"Kultuur ja Elu"
tõe jälil

Telli ajakiri koju

interneti teel –
Omniva (Eesti Post) e-teenindusest:
minuaajakirjandus.ee
või Eesti Posti postkontorites

14 € aastakäik (4 numbrit)

tellimisindeks 78166

www.kultuur.elu.ee

RAHVUSKULTUURI AJAKIRI
KULTUUR JA ELU
ILMUB AASTAST 1958

SISUJUHT

4 **Endel Kask on üks vähestest viimastest vananarvakastest** ja ka viimastest Eesti eest võidelnud leegionäridest. Miks Narva on hüljatud tänaseni, miks nendest, kes „välihalli" selga tõmbasid ja kodumaa eest võitlema läksid, enam midagi kuulda ei taheta?

FOTO: AARE LEINPERE

12 **Valgust sajanditagustele sündmustele.** Mai lõpus kogunes väike hulk ajaloohuvilisi samaaegselt Läti pealinnas Riias ja Bayerimaal Schliersees mälestusmärkide juurde, et meenutada saja aasta möödumist Riia vabastamisest.

14 **Sõjahaudade ekspeditsioonid.** Võttes kokku aastate 2010–2018 ekspeditsioonide tulemused võib öelda, et toimunud välitööde käigus tehtu oli suur samm edasi jäädvustamaks ja mälestamaks neid eesti sõjamehi, kes langesid Vabadussõjas – Eesti Vabariigi loomise eest.

20 **Pikk tee Vabadussõtta.** Kui isa 12 aastat kestnud vangistusest koju jõudis, oli ta esimene küsimus: kas Pätsust ja Laidonerist midagi kuulda on? Siis jutustas ta oma sõjalood, kahel kuumal suvepäeval aiamaal peenraid rohides.

25 **Metsavennalugu.** Võrumaa metsavendade juhi Jaan Rootsi salk oli üks viimaseid aktiivselt tegutsevaid metsavendade gruppe ajaloolisel Võrumaal.

30 **Saaremaa metsavennad suvesõjas 1941.** Hanno Ojalo raamatust Saaremaa Teises maailmasõjas 1939–1945.

34 **Nikolai Baturin** 1936–2019. Oleme kaotanud armastatud kirjandusklassiku, eeskuju, sõbra, mõttekaaslase, kaasteelise, nähtuse ja pidepunkti.

36 **Maakorraldajad.** Maareformiga algas Eesti taludelt maa äravõtmine ja varade riisumine. Lembit Anton oli alates 1944. aasta sügisest suunatud Virumaale tööle maakorraldaja ja maamõõtjana. Algusosa Kultuur ja Elu 1/2019

ARHIIVIFOTO

62

45 **Kommunistid ja koputajad.** Kommunismi võib käsitleda titaanlikud mõõtmed omandanud roimana, mis on suunatud nii iga üksikisiku kui ka kogu inimkonna vastu.

48 **Sõdurpoisist spordimeheks.** Olev Ritson läks noore poisina suvel 1941 vabatahtlikult võitlema meie rahvale palju kurja teinud bolševike vastu. Pärast haavata saamist ja metsavennaelu õnnestus tal legaliseeruda, lõpetada ülikool, tegeleda spordiga ja kaasa lüüa ühiskondlikus elus.

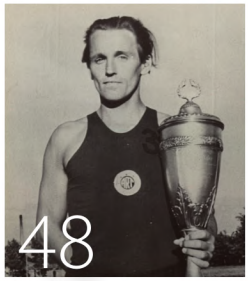
48

55 **Ettekandeid vabadusvõitleja Jüri Kuke mälestuspäeval**. Unustatud tõekuulutus – Alain Besancon „Sajandi õnnetus"

57 **Kangelaste mälestamisest.** Jüri Kuke mälestuspäeval on küllap sobiv meenutada ka meie sõjakangelasi – Eesti Vabaduse Risti kavalere.

58 **Aida ja Richard – lugu ühe armastuse tugevusest.** Repressioone täis nõukogude ajal käisid Nõmmel koos need, kes olid nooruses Eesti Vabariigi ajal andnud skaudivande: olla truu oma isamaale ja rahvale.

62 **Georg Ots puudutas südameid.** See on kiirgav kutsumus, ürgne anne, mis on suurmeistrile antud kõrgemalt poolt. Aga kindlasti on tema seljataga olnud ka haridus ja aastakümnete pikkune töö, mille najal kõik sündis.

70 **Eduard Julius Alexander von Dellingshausen** üritas juhtida baltisakslaste katset Eestis ja Liivimaal oma (baltisaksa) riiklust kehtestada.

72 **Rein Raamat – maalikunsti maagiline võlu.** Kastellaanimaja galeriis hiljuti oma viienda maalinäitusega esinenud vanameister on filmikunsti kõrvalt maalimist harrastanud aastakümneid.

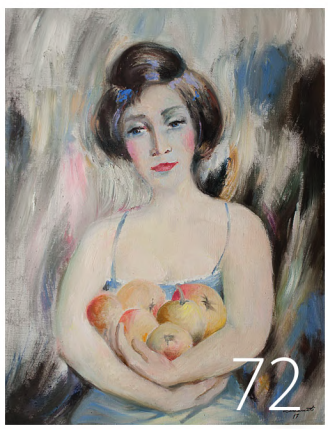
REIN RAAMAT / NAINE ÕUNTEGA. 2017
72

KAANEL: KALEVLASTE MALEVA SÕJAMEHED 1919. FOTO: K. AKEL

KULTUUR JA ELU TOIMETUS

Väljaandja: MARKLEIS OÜ • peatoimetaja TEA KURVITS
tel: 646 2790 • faks 601 0212 • mob 561 567 18
asukoht: Tallinn, Köleri 8, II k
postkast: 10502 Tallinn, pk 200
e-mail: kultuur.elu@mail.ee • **www.kultuur.elu.ee**
TOIMETUS: Jaanika Kressa, Maris Abel, vinjetid joonistas Marko Mäetamm

Kultuur ja Elus avaldatud artiklid, fotod ja illustratsioonid on autoriõigustega kaitstud teosed, mille kasutamine on reguleeritud seadusega. OÜ Markleis keelab avaldatud artiklite edastamise ja reprodutseerimise ilma kirjaliku nõusolekuta.

INTERVJUU

Endel Kask

“Minu mälestused Narvast on vähesed

FOTO: AARE LEINPERE

Endel Kask on üks vähestest viimastest vananarvakastest ja ka viimastest vähestest Eesti eest võidelnud leegionäridest. Miks Narva on hüljatud tänaseni, miks nendest, kes „välihalli" selga tõmbasid ja kodumaa eest võitlema läksid, enam midagi kuulda ei taheta? Mis mõte on sellisel rahval, kes iseenda ajaloost teada ei taha ja osa oma maast vabatahtlikult ära annab?

JAANIKA KRESSA

Olete sündinud 1925. aastal teispool Narva jõge, Jaanilinnas. Kas teil on mälestusi oma esimestest eluaastatest Narvas ja Jaanilinnas?

Minu side Narvaga on tekkinud kahel erineval põhjusel. Esiteks, ma olen sündinud Narvas ja seal paar esimest eluaastat elanud, teiseks, pärast pikki sõja- ja sõjavangiaastaid Narva küüditatud ja seal lisaks oma kolm aastat punajõudude tööpataljonis elu parimaid aastaid raisanud.

Sündisin Jaanilinnas Aia tänaval, majas nr 5, aga mu vanemad olid pärit Lõuna-Eestist; ema Viljandimaalt Tarvastu kihelkonnast, isa Tartumaalt, nii et viru verd mul tegelikult polegi. Olin oma pere lastest noorim ja päris väike veel, kui mu kauplusejuhatajast isa töökohta vahetas ja Narvast ära kolisime.

Nii on minu mälestused tolleaegsest Narvast muidugi vähesed, segatud kindlasti juttudega, mida on rääkinud minu isa-ema ja vanemad õed-vennad. Kõige eredamalt on mul meeles üks pildistamise matk, kui suundusime terve perega Jaanilinnast üle silla Narva, et teha korralik perekonnapilt Narva kuulsa fotograafi Johannes Kärneri ateljees.

Meenub Narva jõe võimsa kose mühin, vahutav vesi ja siiani vabaduse monumendina meelde jäänud Hermanni kindlus. Huvitav mälestus on Narva jões elutsevatest silmudest. Nimelt kogunesid silmud mingi jões olnud eseme, näiteks kivi või kännu ümber, moodustades mingi omapärase pärja, kust siis oli võimalik neid ka kinnastatud käega püüda. Omaaegne kuulus Niggoli ettevõte valmistas neist konserve, peamiselt röstituna tarretises. Konservid olid küllalt kallid, kuid enne karpi panekut lõigati silmudel ära sabad ja neid müüdi odavamalt. Olid väga maitsvad!

Millal ja kuidas sõda teie jaoks algas?

Eesti rahvas oli läbi elanud õuduste ja kannatuste aasta 1940/41, kõik sellel vene okupatsiooniaastal korda saadetud hirmuteod olid veel elavalt meeles. Pärast Saksa vägede Eestisse jõudmist oli ka mul võimalus tegutseda Omakaitse ridades, sest okupatsioonivägede riismed, samuti punased aktivistid, olid ohuks avalikele asutustele, sildadele, raudteejaamadele

Vaateid ennesõjaaegsest Narvast.
FOTOD: AJAPAIK.EE

jne. Ööpimeduse varjus saatsid nad korda nii mõnegi kuriteo: kõike seda arvestades oli minu otsus kindel: astun sõjaväkke, sest täiesti talumatu oli mulle mõte, et niisama lihtsalt laseme venelased uuesti võimule. Niisiis tõmbasin selga sõjaväe vormi, mis sest, et välihall ja saksa vöörihmaga, mille pandlal kiri „GOTT MIT UNS". Oli ka teataval määral uhkusepisik hinges, sest Eesti Wabariigis oli sõdur „tehtud mees". Ja mille poolest siis meie halvemad pidime olema, sest läksime ju sõtta Eesti vabaduse eest. Et tollel ajal eesti rahvas tõesti niiviisi mõtles, oli näha ja tunda sellest, et rongi, millega me Tallinnast ära sõitsime, oli Balti jaamas ära saatmas sajad pealinlased, samuti paljud tublid sõbrad-tuttavad.

> **Oled saanud mürsuplahvatuse tagajärjel põrutada, ka väikese killu reide ja nüüd oled Daugavpilsi haiglas."**
>
> — ENDEL KASK —

See oli 1943. aasta sügisel, kui minu aastakäigu mehed olid kätte saanud kutsed vormistada paberid sõjaväkke astumiseks.

Nii et meeleolu oli pigem hea ja isegi lootusrikas?

Võib küll ütelda, et ma läksin sõtta päris hea meelega, Minu sõjatee sai alguse Tallinnast. Laial tänaval, praeguse nukuteatri majas võeti meid kokku. Loomulikult saime ka vormi selga. Mingi lootus siis ju veel oli, et Eesti saab uuesti vabaks.

Minul oli juba enne sõda tekkinud ettekujutus Venemaast kui mingist punasest põrgust, kus valitseb hirm, vale ja terror, inimeste massiline hävitamine. See ettekujutus süvenes veelgi pärast 1941. aasta juuniküüditamist, mil viidi „ümberasumisele" ka minu sugulasi. Kõik see aitas kaasa, et ma kõhklemata välihalli vormi selga tõmbasin, aitamaks kaasa Eesti vabastamisele.

Minu sõduripõli ei olnud eriti sündmusterohke, kestis umbes aasta, sisaldades elu õppelaagris, mõnd lahingut, haavata saamist, haiglaravi, taganemist ja sõjavangi langemist.

Õppelaagris olime Lätimaal, kusagil Riia lähistel. Sattusin siderühma, hakkasin õppima morsetelegraafi, raadiosidet, telefoniside korraldust jne. Minust sai Funker ehk sidemees.

Te saite sõjas ka haavata, kuidas see juhtus?

Praegu tagantjärele kirjeldada olukorda, kui oled sattunud vaenlase turmtule alla, näed sõprade pihtasaamist, kuuled kuulide vihinat ja siinseal mürsulehtrite, mulla-kivide ja tulesammaste tekkimist enda vahetus läheduses, on võimatu. Karjuda oleks tahtnud: „Te kuradid laske meie rahvast ükskord rahus elada, minge tagasi oma kolhoosidesse ja oma baabade kaissu!"

Ärkasin kummalises vaikuses, püüdsin taibata, mis oli juhtunud ja kus pagan ma olen, ei mingit kuulivihinat ega tulemöllu, kus on omad, kus vaenlane, kas side sai taastatud, ajus keerles mingi mõttejuppide virvarr. Selgus saabus üsna varsti, kui uksest sisenes valges kitlis noor daam: „Oled saanud mürsuplahvatuse tagajärjel

Perekonnapilt, tehtud Narva kuulsa fotograafi Johannes Kärneri ateljees. Pesamuna Endel istub ema süles.

FOTO: ERAKOGU

FOTOD: AJAPAIK.EE

põrutada, ka väikese killu reide ja nüüd oled Daugavpilsi haiglas. Varsti saadame su Eestisse." Nii läkski. Meie väeosa oli pärast raskeid kaotusi taganenud üle Daugava, viidud Tallinna ja laiali saadetud.

Kas teil oli kokkupuuteid ka soomepoistega?

Vahepeal tekkis ka mõte ja võimalus Soome põgeneda, jah just põgeneda, sest nii mulle tundus, kui kuulsin, et see või teine oli üle lahe läinud. Eesti oli ju hädaohus, meid, eesti sõdureid oli nagunii vähe ja äraminek tundus, vähemalt mulle, kodumaa reetmisena. Pealegi levisid kuuldused, et soomlased üritavad venelastega rahu teha, mis oleks Eesti olukorda veelgi raskemaks muutnud, sest vaenlane oli (ja küllap ka on) meil ühine. Nagu sügisepoole selgus, nii ka juhtus. Osa poisse, kes Soome läksid ja seal sõjaväkke värvati, saadeti Eestisse tagasi ja said ka välihalli selga. Niisiis oli meil nüüd peale ühise vaenlase lõpuks ka ühine vorm, ainult et nemad on ikkagi soomepoisid, vabadusvõitlejad, kellest räägitakse kõva häälega, samal ajal kui meiesugustele kiputakse hoopis teistsuguseid silte külge riputama.

Kuidas sõda teie jaoks läbi sai?

Meid pidi viidama Pärnu kaudu Saksamaale, aga kui kuulsime, et Pitka organiseerib kusagil Lihula kandis

> **Meenub Narva jõe võimsa kose mühin, vahutav vesi ja siiani vabaduse monumendina meelde jäänud Hermanni kindlus.**
>
> — ENDEL KASK —

veel mingit vastupanu, „leidsime" ühe veoauto ja sõitsime kolme-nelja poisiga ka Lihulasse. See oligi vist tõesti 22. septembri õhtupoolik, kui Pitka tuli, pidas väikese kõne, ütles, et kahjuks midagi teha pole, Tallinn on langenud, tänas kõiki kokkutulnuid, olete vabad, minge kuhu saate, mina lähen ka ära. Sellega oli meie sõda sõditud.

Kui palju teid seal Pitkaga metsas oli?`

Metsaalune oli ikka sõdureid täis! See kogunemine oli spontaanne. Kõik, kes veel tahtsid vastu panna, tulid. Pitka andis teada, et koguneme ja teeme midagi. Tahtmine oli Eestisse jääda ja Eesti eest sõdida. Lootus sureb ju viimasena. Mina ei ole rohkem Pitkat näinud, kui mõni minut seal rivi ees. Väga sümpaatse mulje jättis.

Mis edasi sai?

Sellises lootusetus olukorras tekkis meil poistega mõte Rootsi purjetada. Kuulduste järgi oli parim võimalus startida Kihnust, küllap leidunuks seal sobiv alus, millega üle mere jõuda. Leidsimegi. Sõit algas kenasti, pardal oli koos tsivilistidega oma 60–70 inimest. Kuid sõit takerdus tuulevaikse ilma ja kehva navigeerimisoskuse tõttu. Meie merereisi lõpetasid kahuripaugud rannalt. Halvema ärahoidmiseks tõmbasime valge plagu masti, viskasime relvad üle parda. Sõit oli läbi, unistused purunenud. Kaldalt saabusid „päästjad", kes meid maale toimetasid. Vormis mehed koguti kokku, algas jalgsi marss Haapsallu, hiljem rongiga Tallinna, majutati meid Juhkentali kasarmutesse.

4. novembril 1944. aastal algas sõit külmades lukustatud kaubavagunites valvemeeskonna „hoole" all Venemaale. Pärast paarinädalast loksumist käsutati meid vagunitest välja Okulovka jaamas. Meid majutati Parahhino asulas vangilaagriks kohandatud endise paberivabriku hoonesse.

FOTO: ELMO ANT

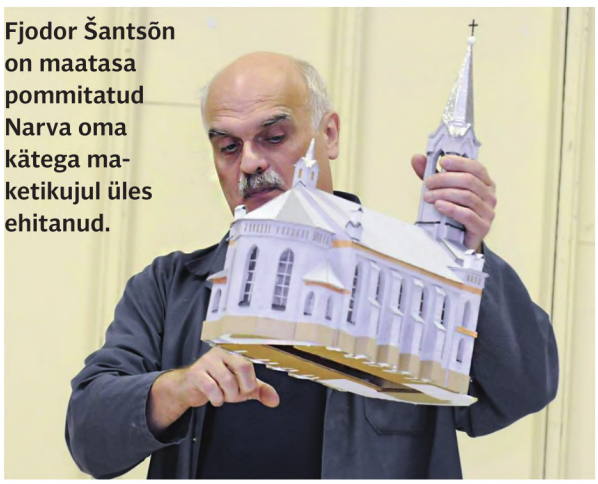

Fjodor Šantsõn on maatasa pommitatud Narva oma kätega maketikujul üles ehitanud.

FOTO: FACEBOOK/ VANANARVA

> **See on häbiväärne, et käib mingi halenaljakas jagelemine maketile kasvõi ajutise säilituskoha otsimisel, rääkimata maketi alalisest eksponeerimisest.**
>
> — ENDEL KASK —

Parahhino vangilaagris elasime üle kaks kõige raskemat talve. Toiduks oli kolhoosipõllult sügisel korjatud poolmädanenud kapsalehed, vahel sekka ka hirsipuder. 1946. aasta kevadeks langes mu kehakaal sellise saleduskuuri tõttu 40 kilogrammi kanti.

Vangilaagriga võrreldes tundus sõda vist päris ilus? Mis tunne oli olla vang?

Lugege Kurt Vonneguti „Tapamaja!" Tunnet kui niisugust enam ei ole, kui sa oled allasurutud nagu mingi asi, sa oled ainult number, sa oled näljas ja ainult mõtled, kas ja kuidas homse päeva üle elad. Üle piiri Venemaale veeredes kadusid tunded ära, muutusid peaaegu olematuks.

Venemaal sõjavangis olin kolm aastat, teine kolm Narvas Vene sõjaväes. Võrdluseks: Saksa vormi olin saanud kanda ainult aasta. Niiviisi kadusid musta auku mu elu parimad aastad.

Sõja olukorras on ikka alles veel lootus, et äkki suudame midagi ära teha, ehk pöörame kaotuse võiduks. Vangilaagris kustub elusalt pääsemislootus ajuti olematuks. Valdav tunne on, et siin ma olematusse kaon. Mõtted keerlevad hoopis koduste ümber, kas neid võidakse hakata kiusama minusuguse „fašisti" pärast? 1945. aasta kevad tõi siiski pisut rahunemist, lubati isegi koju kirjutada.

Kevad tuli, kuid meie ešeloni umbes 400 mehest ei elanud nälja, külma, haiguste tõttu sadakond kamraadi rasket talve üle ja jäid igaveseks puhkama kuskile laagrilähedasesse jäärakusse….

Mingil hetkel hakkasin tundma, et mina olen siiski elus. Lõpuks kirjutasin ka koju.

1946. aasta sügisel laaditi meid uuesti rongi ja sõidutati Odessasse. Odessas oli nn filterlaager, kus eraldati sikud lammastest. Õieti tehti seda juba Parahhinos, kus toimus nn arstlik läbivaatus. Nagu hiljem selgus, otsiti mehi, kel kaenla all nn „välgu" märk. Ka minul oli see olemas, niisiis sattusin ka filtrisse. „Filtreeriti" meid seal terve aasta, mina pääsesin sõelast läbi, kuid mõnigi mees kadus jäädavalt.

Vaateid ennesõjaagsest Narvast:

Narva kosk ja Kreenholmi manufaktuuri hooned.

Barokne skulptuur kaunistab Narva (Fonne) maja portaali.

FOTOD: AJAPAIK.EE

Millal te nägite Narvat uuesti?

Vangipõli Odessas sai otsa, meid laaditi järjekordselt vagunitesse ja hakkasimegi veerema, seekord põhjapoole. Pärast paarinädalast logistamist ja ärevat ootust-lootust jõudsimegi NARVA!

Härdaks võttis küll, kui pärast kolme ja poole aastast ellujäämise kursust jõudsime Kodumaale! Eestisse! Narva!

Narvas saime küll lahti „vangikostüümidest," kuid asemele anti jällegi sõdurimundrid: gimnastjorkad, brjukid, puhvaikad. Niisiis said meist soldatid-tööpataljonlased.

Milline Narva nüüd oli? Mis tunne teid valdas?

Ainult varemed. Mis tunne on, kui sinu kodulinnast on tehtud rusuhunnik? Meenutades Vonnegutti – eks ta ole! Oled lihtsalt põrgulikult tige, aga mis see sinu märatsemine aitab.

Tol ajal oli igal tänavanurgal putka, kus muu kribu-krabu kõrval müüdi lahtist viina. Läksid Kreenholmi pidusse, enne kallasid klaasitäie (*po stakanu*) endale sisse, tekkis üsna hall olek – vaat see oligi see tunne!

Lisandus veel niisugune tunne, et oled põrgust pääsenud küll, aga siiski mõtled, et mis kurat ma siis nüüd teen, haridust mul pole, midagikedagi mul pole, joon parem ennast täis. Oled ju lihtsalt tühi koht ja sind pole kellelegi vaja. Kas hakata lihtsalt venelastele tööloomaks?

Ühel päeval sain aga kirja, mis tekitas mu halli maailma mingi valgusesähvatuse. Kirja, nagu selgus, olid saatnud eesti kooli 10. klassi tüdrukud ja see sisaldas…kutset: tule kooli! Mis sinust niimoodi saab, jood ennast põhja? Naistega on raske vaielda. Läksingi. Tänuks tüdrukutele ja äkki ärganud ihale hariduse järgi lõpetasin 1949. aastal Narva 2. Keskkooli 10. klassi.

Kas sattusite uuesti ka Jaanilinna?

Jah, ma käisin seal, sest minu vanaisa, minu emaisa on maetud Jaanilinna kalmistule, mis nägi nüüd välja nagu üks vene surnuaed. Arvukalt oli näha eestlaste haudade vahele püstitatud punaseid püramiide. Vanaisa haua leidsin ema juhtnööride järgi üles. Leidsin üles ka koha, kus me Jaanilinnas elasime. Tõesti ainult koha, sest meie majakene Aia 5 oli saanud mingisuguse võimsa mürsuga täistabamuse ja „koht" oli umbes viiemeetrise läbimõõduga kraater. Käisin Jaanilinnas veel paar korda, otsisin ka vanaisa hauda, kuid pean oma häbiks tunnistama, et ei leidnud! Kalmistu oli umbe kasvanud.

Tollal oli keskkool vist 11-klassiline?

Lõpetasin Narvas 10. klassi, pärast Vene kroonust vabanemist tulin Tallinna, astusin õhtukeskkooli, mis asus vanalinnas, Gustav Adolfi majas, ja sealt sain lõpuks keskkooli lõputunnistuse. Küll aga hakkasin aru saama, et ainult keskkooli haridus jääb lahjaks, isu tekitas Tallinna Tehnikaülikool.

Kuidas „fašist" ülikooli vastu võeti?

Ega kohe ei võetudki. Öeldi, et meil praegu kohti ei ole. Soovitati astuda Leningradi kaugõppe instituuti, elektrokeemia erialale. Sain sisse ka, kuid ei meeldinud mulle see vene värk ega vene keel, mis oli mul üsna kehv. Aasta pärast üritasin uuesti TTÜ-sse. Võeti vastu, kuid kaugõppesse. Eks ma punnitasin need aastad ära, sain elektriinseneri diplomi kätte. Ka tööle võeti tehnikaülikooli, hüdraulika

Vana-Narva Seltsi liikmed taastatud Narva Vabadussõja monumendi juures.

Kogumik „Mälestusi Vanast Narvast"

FOTOD: ERAKOGU

labori juhatajaks. Fašismiga enam probleemi polnud, Stalin oli ka juba surnud ja hakati pikkamööda maha rahunema.

Kas te teisi Saksa väes sõdinuid ka tundsite ja kuidas omavahel suhtlesite?

Minuga samal ajal õppis päevases osakonnas üks sõjakaaslane, temaga koos üritasime Rootsi purjetada. Hiljem olen ka mõne teisega kohtunud, tervitasime, aga sellega jutt ka lõppes. Küllap oli ka hirmu, eriti siis, kui olid ennast varjanud ja dokumentidega oli mingi segadus. Mina olin oma „matsu" juba kätte saanud ja võimuga rahu teinud.

Kas te mäletate neid aegu, kui Vabadusvõitlejate Liit loodi?

Tean, et EVTÜ asutamiskoosolek toimus 1992. aastal, mina astusin liikmeks 1993. aastal. Tallinna ühing oli jaotatud linnaosade vahel piirkondadeks. Mustamäe piirkonna liikmed käisid koos Mustamäe Päevakeskuses. Parimatel aegadel oli meid koos saja mehe ümber. Viimane Mustamäe ühenduse koosolek oli möödunud aasta detsembris, peale esimehe olin kohal ainult mina...

Millal siis terve Tallinn omavahel kokku sai?

Kogu Tallinn sai kokku ülemaalistel kokkutulekutel ja Sinimägedes. Meid oli kunagi palju, mehi kogunes oma kolm bussitäit.

> **Vana-Narva Seltsi üks kaalukamaid ettevõtmisi oli Narva Eesti Vabadussõja monumendi taastamise algatamine.**
>
> — ENDEL KASK —

Meenutage palun Sinimägede kokkutulekuid ajast, mil teid oli veel nii palju!

Vabadusvõitlejate maa- ja piirkondlikele ühendustele lisaks oli ju veel teisi klubisid, nagu Lennuväepoisid, Eesti diviisi klubi, Wiking Narva klubi ja Idapataljonid. Sinimägede mälestusüritusi korraldas Kaljo West ja tema juhitud Eesti diviisi klubi. Pikkamööda on hakanud aga tegevus soikuma. Vanu sõjamehi jääb aina vähemaks, küllap annab tunda, et soovitakse justkui ära unustada meie meeste osalus Teises maailmasõjas Eesti eest ja vaenlase vastu.

Maarjamäele ehitati leinamüür, kuid seal pole sõnagi meestest, kes välihalli vormi kandsid ja Eesti eest verd valasid. Meid oli 1944. aasta suvel ligikaudu 70 000 relvastatud meest, kes Eesti vabaduse eest võitlesid, nende hulgas arvukalt ohvitsere. Miks neid mehi tahetakse unustada?

Sinimägedes on ju muuseum!

See on naerukoht! Kui esimest korda sinna sattusin, tundus ta mulle üsna sümpaatne, sest seal on vanu tuttavaid relvi ja muud sõjavarustust, kuid mu vaimustus lahtus üsna ruttu, sest tõsist meie sõja mälestust oli vähe, põhilised kangelased on ja mälestatakse seal ju hoopis punaväelasi.

Olete kogumiku „Mälestusi Vanast Narvast" üks autoritest. Millal ja kuidas see kogumik sündis?

Kogumiku tiitellehel on aastaarv 1999. Millal ja kuidas selle kogumiku koostamine alguse sai, on mulle üsna uduseks jäänud. Minu poole pöördus kadunud Vilma Talberg, Vana-Narva Seltsi väga lugupeetud esimees. Nii ma siis ühe loo kirja panin, muljetest pärast sõjavangist vabanemist 1947. aastal.

Autoreid kogumikus on arvukalt, neist pikemad lood on kirjutanud Aino Ahven pildikestega noorusmaalt, venelaste tulekust 1939. aastal, sõjast ja evakuatsioonist 1944. aastal.

Irma Ekpass on kirjutanud lapsepõlve lugudest, ka venelaste tulekust, sõjast, evakuatsioonist. Autoreid on veel: Elmar Kell, Eerik Laidsaar, Nikolai Viilup jpt. Põhjaliku ülevaate Narva hävitamisest 1944. aastal on kirjutanud Harald Riipalu, Rüütliristi kavaler, Narva kaitse juhataja.

Kuidas Vana-Narva Selts toimis?

Vana-Narva Selts käis Tallinnas Teaduste Akadeemia kohviku ruumides regulaarselt koos kuu esimesel esmaspäeval. Aasta esimene kokkutulek oli septembris, viimane järgmise aasta mais. Kokkutulekutel käis põhiliselt omavaheline keskustelu, teadagi mis teemadel. Tihtipeale esines nendel kokkusaamistel ka väliskülalisi. Jõuludel-aastavahetustel oli koosviibimine tavalisest meeleolukam.

Narvas käidi enam-vähem igal suvel, meid võttis seal oma hoole alla Narva Eesti Selts eesotsas linnasekretär Ants Liimetsaga. Ühised koosviibimised olid üsna meeleolukad, esinesid Narva Eesti kooli lapsed (minu kooliõed-vennad!) oma laulude-tantsude-pillilugudega, tantsuks mängis orkester. Korraldati linnaekskursioone, ka Jaanilinna. Külastasime Eesti kooli. Kooli direktor oli kena eesti daam, andis põhjaliku ülevaate kooli minevikust, olevikust, tuleviku väljavaadetest.

Vana-Narva Selts on oma tegevuse lõpetanud. Seltsi üks kaalukamaid ettevõtmisi oli Narva Eesti Vabadussõja monumendi, mis punavõimude poolt purustati, taastamise algatamine. Taastatud monument avati pidulikult 15. juunil 1996. aastal.

Käisite ka Narva Eesti kooli külastamas, kas teie arvates on eesti koolil küllalt jõudu edasi tegutsemiseks?

Kes teab kui kauaks. Eesti Vabariik plaanib ju oma kurikuulsa gümnaasiumireformiga jätta Narva vaid ühe nn riigigümnaasiumi, mis sisuliselt tähendab eestluse lõplikku hävitamist.

Mida te arvate Fjodor Šantsõni loodud Vana-Narva maketi saatusest?

Ma olen seda maketti näinud Narva raekojas. See on häbiväärne, et käib mingi halenaljakas jagelemine maketile kasvõi ajutise säilituskoha otsimisel, rääkimata maketi alalisest eksponeerimisest. Loomulikult peaks linnavalitsus leidma selle koha, kuid tundub, et seal polegi selleks soovi.

Miks Narvas venestamine ja ajaloo unustamine edasi käib, kuigi Eesti on ammugi vaba?

Jah, see on imelik, kuidas olukord sunnib inimesi mõtlema ja tegutsema. Vene ajal tekkis, vähemalt minul, juba täiesti lootusetuse tunne. Ametiasutustes, ettevõtetes, kultuuriühendustes pidi domineerima vene keel. Tekkis tunne, nagu mängiksid inimesed mingit kokkulepitud mängu, mille reeglid on kehtestanud mitte-eesti jõud, asukohaga Moskvas. Narvas läheb ikka vanaviisi edasi… K&E

Endel Kask koos armastatud proua Heljaga. Abielu on kestnud 65 aastat, peres on kasvamas kaheksa poega, pojapoega ja pojapojapoega.

FOTO: AARE LEINPERE

TAGASIVAADE

Valgust sajanditagustele sündmustele

Mai lõpus kogunes väike hulk balti ajaloohuvilisi samaaegselt Läti pealinnas Riias ja Bayerimaal Schliersees mälestusmärkide juurde, et meenutada saja aasta möödumist Riia vabastamisest.

JAANIKA KRESSA

Kui 90 aastat tagasi Riia Teisel Metsakalmistul Balti Landeswehri võitlejatele pühendatud mälestusmärk avati, oli kohal ligi 10 000 baltisakslast oma organisatsioonide lippude all. Nüüd oli meid, kes seda sündmust meenutada soovisid, Riias mitmendat korda taastatud samba juures vaid käputäis: kuigi Riia vabastamine 22. mail 1919 oli maa seniste isandate jaoks Balti Vabadussõja pöördepunkt ja tähtsaim sündmus, on lätlaste ja eriti eestlaste jaoks selles küsimuses püsinud sada aastat kõrvulukustavat vaikust.

Me ei tea, milline oli enamlaste terror Riias, meile pole sellest räägitud ei koolis ega kodus. Meile on korrutatud: Läti vabaduse maaletooja oli Ulmanis. Meile pole öeldud, et Ulmanis ei kiirustanud 1919. aastal Läti pealinna vabastamisega, vaid ootas rahulikult, et enamlased Riias rohkem baltisakslasi maha tapaksid. Neid mõrvati suurel hulgal, tuleb arvestada ka seda, et väga paljud perekonnad olid just Liivimaa pealinnast varju otsima läinud: väiksemates kohtades polnud enam mingit turvalisust. Punavõim oli baltisakslased ja nende poolehoidjad lindpriiks kuulutanud ja Siberisse küüditamisele kuulusid mehed alates 17., naised 30. eluaastast. Seda ajalooperioodi ja enamlaste terrorit balti aadli vastu pole Eestis ega Lätis eriti uuritudki. Miks peakski, küsivad ajaloolased. Polevat meie mure.

Tegelikult oli see, et regiooni pealinn oli pikalt enamlaste käes,

Mälestusmärk langenud Balti Landeswehri võitlejatele Riia Metskalmistul.

FOTOD: ANNA ROSALIE UUDRE

kriitiline meile kõigile. Õnneks leidus neid, kes pidasid võitlust enamlaste vastu esmatähtsaks ja olulisemaks kõikidest muudest kemplemistest. Lätit asus juhtima kirjanik ja vaimulik Andrievs Niedra. Kuigi tema poliitilised vastased ja konkurendid on hiljem püüdnud tema ajaloolist rolli pisendada, ei ole tema olulisust Riia vabastamisel võimalik vähendada. Kahjuks jäi see sündmus paljude jaoks liiga hiljaks, Riia keskvanglas mõrvati palju baltisakslasi, teiste hulgas vaimulikke, kes kuulusid punaste erilise viha alla.

Nii mälestasime nüüd Riias saja aasta eest langenuid, samuti neid, kes läbi aegade Riia mälestussammast on taastanud, ning käisime austust avaldamas ka Andrievs Niedrale ja 1919. aastal Riias märtritena hukkunud vaimulikele.

Mälestussammas langenud Balti Landeswehri võitlejatele ja nimeliselt Riia vabastamise lahingus hukkunud väejuht Hans von Manteuffelile avati esmakordselt Riia Teisel Metsakalmistul kümme aastat pärast Riia vabastamist: 22. mail 1929. Juba kaks nädalat hiljem üritati sammast õhku lasta ja Läti politsei süüdlasi ei leidnud. Mälestusmärk taastati ja Teise maailmasõja ajal maeti selle lähedusse langenud saksa sõdureid. Pärast sõja lõppu lasti mälestusmärk jälle õhku, pärast Läti vabanemist taastasid selle jälle sakslased (Saksa Sõjahaudade Hoolde Liit ja Vennaskalmistu komitee), ühendades vana mälestusmärgi õhkulastud osad. Taastati ka värava motiiviga puidust kellatorn, kuigi pisut tuli asukohta muuta. Hiljem täiendati ansamblit langenute nimetahvlitega.

Sovetiokupatsiooni ajal on mälestussamba ümbrus muidugi venelasi täis maetud, nii et kui meid, mäletada tahtjaid, oleks olnud rohkem, poleksk me enam kusagile ära mahtunud.

Segadus ja erinev suhtumine saja aasta taguste sündmuste ümber jätkub. Loomulikult on kõigil meil õigus oma arvamusele, ent rohkem valgust tollastesse sündmustesse paista lasta ei tee paha. Sest arvata saab midagi sellest, millest ka midagi teatakse. Kõige kurvem on see, kui inimesed enam teadagi ei taha, milline on olnud nende kodukandi ajalugu ja nad selle asemel vaid kinnisilmi poliitkorrektseid dogmasid kordavad. K&E

Baierimaal on ühine mälestusmärk Balti Landeswehrile ja Balti pataljonile.

Sõjahaudade ekspeditsioonid

Võttes kokku aastate 2010–2018 ekspeditsioonide tulemused võib öelda, et toimunud välitööde käigus tehtu oli suur samm edasi jäädvustamaks ja mälestamaks neid eesti sõjamehi, kes langesid Vabadussõjas – Eesti Vabariigi loomise eest. Pilt on eriti kirju just punaarmee matmispaikade ja nõukogude perioodist ülevõetud ajaloomälestiste osas.

JAAN TAMM

Toimetanud Ain Krillo ja Mati Strauss

Üleskutse Vabadussõjas langenute haudade jäädvustamiseks tegi Vabadussõja ajaloo, selle sõja ja seal langenute mälestuseks püstitatud mälestusmärkide ning Eesti Vabadusristi kavaleride elulugude uurija Mati Strauss kahel järjestikusel (2010.–2011.) aastal.[1]

Üleskutse peamiseks põhjuseks oli asjaolu, et vaatamata Vabadussõjast möödunud üheksale aastakümnele, ei olnud meil lõplikku selgust Eesti ajaloo ühel murrangulisemal perioodil, mille krooniks oli Eesti Vabariik, toimunud võitluste käigus hukkunute arvus. Ainsate autoriteetsete numbritena ringlesid 1939. aastal ilmunud koguteoses „Eesti Vabadussõda" II osas toodud andmed, mille järgi langenute üldarvuks peeti 3588, neist 233 ohvitseri ja 3355 sõdurit. Peagi alanud Nõukogude okupatsioonist tingituna jäidki eeltoodud arvud pooleks sajandiks kasutusele.

Muudatusi nendesse andmetesse tõi alles 1980. lõpus alanud muinsuskaitseliikumine, mille käigus hakati taas tegelema ka Vabadussõjas langenute nimede ja matmis-

Vabadussõja mälestusmärk ja matusepaik Viljandi Vanal kalmistul. Nõukogude võimude poolt 1945. aastal purustatud monument ja hauatahvlid taastati endisel kujul 1991. aastal.

Allikas: register.muinas.ee

FOTOD: SCANPIX

Vabadussõja mälestusmärk Tallinna Kaitseväe kalmistul.

kohtade väljaselgitamisega. 2009. aasta vahekokkuvõttes tõdes Mati Strauss, et nimetatud aasta juuniks oli arhiiviandmete jms abil tuvastatud vähemalt 5865 Vabadussõjas langenu, haavadesse ja haigustesse või mingil muul viisil sõjateenistuses surma saanud sõjamehe nimi. Neile lisandusid veel 665 tsiviilohvrit, kellest 643 lasid maha punased, 14 vene valgekaartlased ja 8 soome vabatahtlikud. Eelnenud 20 aasta jooksul leiti vabatahtlike abiga veidi üle tuhande Nõukogude okupatsiooni purustused üle elanud sõjahaua.

Sõjaohver ja sõjahaud

Eestis kehtiva Sõjahaudade Kaitse Seaduse[2] järgi on sõjaohver isik, kes 1) langes relvastatud võitluses või suri sellest saadud haavadesse või haigustesse ühe aasta jooksul pärast võitluses osalemist....; 2) langes või hukkus sõjaväeteenistuses või sellega sarnases teenistuses sõjategevuse ajal saadud tervisekahjustuse tõttu ühe aasta jooksul pärast tervisekahjustuse tekkimist; 3) suri otseses sõjategevuses või otsese sõjategevuse ajal saadud vigastustesse ühe aasta jooksul pärast vigastuse saamist.

Sõjahaud on nimetatud isikute säilmete matmispaik, mis tähistatakse ja selle õiguslik kaitse kestab tähtajatult või välislepingutega sätestatud tähtajani. Seaduse kohaselt on selle kinnisasja omanik, millel on sõjahaud, kohustatud tagama sõjahaua ja selle tähistuse säilimise.

Formaalselt võttes oli 2007. aasta seadusega Eesti Vabariigis seaduslik alus sõjahaudadega tegelemiseks loodud, kuid selle täitmine oli lõpuni läbi mõtlemata.[3] Eriti see osa, mis puudutas sõjahaudade kandmist vastavasse nimekirja ning kalmistute ja territooriumide omanikke, kelle territooriumil sõjahauad asusid, teavitamine. Nii nagu muinsuskaitseseaduse järgi kultuuriminister pidi kaitse alla võtmist sõjahaudade puhul tegema kaitseminister, kuid seda sõjahaudade komisjoni ettepanekul. Viimase tööd ei õnnestunud kaitseministeeriumil pädevate spetsialistide vähesuse tõttu efektiivselt käivitada, hoopiski vaeslapse ossa jäi aga kohalike omavalitsuste ja kalmistu omanike teavitamine nende territooriumile jäävatest Vabadussõja haudadest. Seetõttu tegi Eesti Muinsuskaitse Selts kui aastakümneid sõjahaudadega tegelenud vabaühendus kaitseministeeriumile omapoolse abistamisettepaneku sõjahaudade inventeerimiseks. Minister

Kultuurimälestisena arvele võetud Pärnu Vanapargi mälestusmärk rajati propagandistlikel eesmärkidel, teatavasti pole kedagi sinna maetud.

FOTO: AIN KRILLO, 2016

Tartu Garnisoni kalmistu. Urnimatuste kontrollimatu pealetung ohustab ka Vabaduse Risti kavaleride matmispaiku.

FOTO: AIN KRILLO, TEHTUD 2012 JA 2014

Tartu Garnisoni kalmistule maetud nõukogude sõjameeste hauatähiseid on hakatud ümber vahetama. Sama tähis aastal 2005 ja 2012. Tekst sambal pole oluliselt muutunud „Langenud võitluses bandiitidega 1947".

FOTOD: AIN KRILLO

Jaak Aaviksoo võttis selle ettepaneku tänuga vastu ning 2010. aasta mais kaitseministeeriumi ja muinsuskaitse seltsi vahel sõlmitud lepingus oli esimese sõjahaudade (1918–1920 Vabadussõja ning 1924. 1. detsembri kommunistliku mässukatse ohvrid) ekspeditsiooni rahastus juba sees.[4]

Ekspeditsioonid Vabadussõjas langenute matmispikadele

Mais-juunis toimunud kolme inventeerimisekspeditsiooniga (Põhja-, Kirde-, Ida- ja Kagu-Eestisse ning Tallinna Rahumäe kalmistule), mis kestsid kokku 16 päeva, leidsid Ain Krillo ning Mati Strauss 444 mälestise asukoha (458 Vabadussõjas langenut ning punase terrori ohvrit, lisaks 1924. aasta mässukatse 10 ohvri matmispaigad). Koostatud hauakirjeldused koos kõigi vajalike andmetega kanti Exceli tabelisse ning prinditi GPS-iga saadud aadresside alusel maa-ameti kodulehelt kalmistukaardid haua asukoha märkega välja. Lisaks valmistas Ain Krillo 855 fotot ja fotode slaidilehed. Taoliselt koondatud materjal anti üle tellijale – kaitseministeeriumile.

> **2010–2012 tehtud välitööd olid suur samm edasi jäädvustamaks ja mälestamaks neid eesti sõjamehi, kes langesid Eesti Vabariigi loomise eest.**

2011. aastal toimus sõjahaudade kaitse seaduse rakendamises oluline muudatus, nimelt delegeeris kaitseministeerium sõjahaudade registri pidamise Eesti Sõjamuuseumile ning sellega seoses võeti sõjamuuseumi tööle ka registripidaja Ülle Kraft. Vastavalt ESM-iga sõlmitud lepingule korraldati kaks ekspeditsiooni (Kesk-, Lõuna- ja Edela-Eestisse), mille käigus pildistati, kirjeldati ning fikseeriti GPS-iga 456 Vabadussõjas langenud ning kaks 1924. aasta mässukatse ohvriga seotud 454 objekti. Registreerimata jäid ühismatmispaigad, mille muinsuskaitseamet on niigi kaitse alla võtnud (Tartu Pauluse, Valga Priimetsa, Pärnu Alevi ja Viljandi Vana kalmistu ning Rakvere Linnakalmistu). Saadud materjali edasine töötlemine toimus eelneval aastal järeleproovitud metoodika alusel.

2012. aastal toimus kaks ekspeditsiooni, mille käigus jõuti Lääne-Eesti saartele, Lääne, Rapla ning Harju maakonda. Lisaks käidi läbi kõik teadaolevalt säilinud, kuid varasemalt leidmata jäänud hauad mujal Eestis ning eelnevalt mitte külastatud Tallinna Kaarli, Nevski ja Hiiu Rahu kalmistu[5]. Ühtekokku saadi andmeid 213 Vabadussõjas langenu, 1924. aasta mässukatse ohvri ning punase terrori ohvrite matmispaikadest.

Kolmel suveperioodil (2010–2012) toimunud seitsme ekspeditsiooni käigus saadi ühtekokku uut informatsiooni 1117 Vabadussõjas langenu ja punase terrori ohvri, lisaks 1924. aasta mässukatse 19 ohvri matmispaiga kohta.

Seega võib öelda, et aastatel 2010–2012 tehtud välitööd olid suur samm edasi jäädvustamaks ja mälestamaks neid eesti sõjamehi, kes langesid Eesti Vabariigi loomise eest. Kuigi enamik ekspeditsioonide käigus inventeeritud nn uusi matmispaiku oli tähistatud nimelise või perekon-

na hauatähisega, mis olid põhiliselt paigaldatud juba Eesti Vabariigi esimesel iseseisvusajal, tuleb samas kurbusega tõdeda, et sõjahaudade ja nendel olevate tähiste olukord oleks oluliselt parem, kui omavalitsustel ja kogudustel, kellele kalmistud kuuluvad, oleks selle perioodi sõjahaudadest rohkem infot ning toimiks ka õiguslik regulatsioon. Vaatamata sellele, et on olemas nii kultuurimälestiste kui ka sõjahaudade register, näitas Vabadussõja alguse 100. aastapäeva tähistamisega 2018. aasta 28. novembril seotud info kogumine nende haudade paiknemisest kas või Tallinna kalmistutel, mida enamikus haldab Tallinna Kalmistud, et ka viimasel puudub igasugune info selliste haudade asukohast. Küll on aga nende kodulehel üleval osa kultuurimälestiste registris olevatest mälestistest ehk kalmistutel paiknevad kabelid.

Ebakõla tõttu sõjahaudade kaitse seaduse rakendamises, eriti sõjahaudade nimekirjade osas ja tähistamisega maakohtades, on osutunud võimalikuks, et vaatamata Vabadussõjas langenud haudade seadusest tulenevale kaitsele, olid paljud juba varasemalt teada olnud Vabadussõjas osalenute hauad hooletusse jäetud ning, mis veelgi hullem, pärast taasiseseisvumist toimunud pealematmistega likvideeritud. Kuna puudub kohapealne pidev järelevalve mälestiseks (sõjahaud) olevate haudade kohta, siis avastatakse taolised pealematmise juhtumid suure hilinemisega.

Segadus punaarmee sõdurite matmispaikadega

Vabariigi Valitsuse tegevusprogramm aastateks 2011–2015 nägi ette mälestiste inventeerimise ja kaitse alla võtmise kriteeriumide ülevaatamise, mis tähendas, et samalaadsete kaitstavate mälestiste puhul oleks tulnud vaadata, millised neist väärivad rahvusvahelist, millised riiklikku ja millised kohalikku kaitset. Kuigi taoliste kriteeriumide ülevaatamine eelkõige ehitusmälestiste puhul nende arvu vähendamise suunas oleks võimaldanud teatud inim- ja rahalise ressursi kokkuhoidu, tegelike sellesuunaliste tegudeni siiski ei jõutud. Küll andis see aga võimaluse ajaloomälestiste ühe kitsama lõigu – sõjahaudade inventeerimise temaatikaga edasi minna. Selleks saigi samale Eesti Muinsuskaitse Seltsi töörühmale (Mati Strauss, Ain Krillo) sõjamuuseumi tellimusel järgmiseks kuueks aastaks (2013–2018) inventeerida „Aastatel 1918–1920 ning 1941–1944 langenud Punaarmee sõdurite matmispaiku ja tähiseid". Mitmes maakonnas tuli teemat nii ajaliselt kui ka sisuliselt laiendada, tuues sisse Vene tsaaririigi 1905.–1906. aasta karistussalklaste terroriohvrite, I maailmasõjas langenud vene sõdurite, II maailmasõja aegsete natsismiohvrite ning 1941. aasta suvesõja natsismi ja punase terrori ohvrite matmispaigad-tähised.

Kuna iga-aastase ekspeditsiooni kohta on koostatud ka ülipõhjalik, statistiline ja kalmistute ning aastate kaupa ka nimeline fotodega varustatud aruanne[6], siis nendel pikemalt ei peatuta. Küll aga tooksin esile inventeerimise käigus selgunud murekohad ja problemaatika. Eelkõige puudutab see Vabadussõja lahingutes langenud punaarmeelaste matmispaiku.

2014. aastal toimus sõjahaudade inventuur Jõgeva ja Tartu maakonnas. Selle käigus selgus, et kõik Tartus olevad punaarmeelaste matmispaigad ei ole tegelikkuses sõjahauad, vaid tsiviilis surnud sõjaväelaste viimsed puhkepaigad. Nüüd on kaitsekohustused küll maha võetud, kuid muinsuskaitseameti registris on need veel mälestistena kirjas. Vene Föderatsiooni saatkonna rahalisel toel on asutud endisi hauatähiseid ümber vahetama. Sageli ongi hauatähised küll ümber vahetatud, kuid nendele on alles jäetud Eesti riiki solvavad tekstid. Isetegevuslikus korras on hakatud matma tsiviilkodanikke Tartu Garnisoni kalmistu Vabaduse Risti kavaleride ossa. Nii on 2000. aastate alguses hävitatud Eesti Vabadussõjas võidelnud 5. jalaväepolgu ülema ja Vabaduse Risti kavaleride Tartu osakonna esimehe Siegfried Pindingu (VR I/2 ja VR II/2) haud. Urnimatuste kontrollimatu pealetung ohustab mõne aja pärast ka teiste Vabaduse Risti kavaleride ja ka 1924. aastal langenud kadett Tederi matmispaika. Õnneks on senini sellel kalmistul alles veel vähemalt viie 1941. aasta suvesõjas langenu hauad.

Hauatähis Soontagal on saanud uue (neutraalse) teksti: II maailmasõjas langenud Nõukogude armee sõduritele.

FOTO: AIN KRILLO, 2015

> **Vene Föderatsiooni saatkonna rahalisel toel on asutud endisi hauatähiseid ümber vahetama.**

2015. aastal tegutseti Eesti kagu-

nurgas Valga, Võru ja Põlva maakonnas. Põhiliselt Valgamaal leidsid inventeerijad meeldiva üllatusena II maailmasõjas langenute tähistel uued (neutraalsete) tekstidega tahvlid, millega on kinni kaetud nõukogudeaegsed desinformeerivad tekstid.

> **Kui selge sõnaga on öeldud, et mälestuskivi juurde ei ole kedagi maetud, võib aga välja lugeda tõsiasja, et tegemist ei olegi sõjahauaga, mistõttu puudub ka igasugune vajadus seda mälestisena registris hoida.**

Kuna 1941.–1944. aastal ei võidelnud Eesti pinnal ühtegi Itaalia fašistide sõjaväeüksust, tekitas küsimusi „fašismiohvrite" mälestistel sellise teksti kasutamine.

2016. aastal jõudsid sõjahaudade inventeerijad Pärnu, Viljandi ning Järva maakonda, kus lisaks 1941.–1944. aastal langenute haudadele inventeeriti ka kaks 1906. aasta terroriohvrite matmispaika Viljandis. Samas tekitas küsimusi Pärnu Vanapargi ühishaud, mis rajati omal ajal propagandistlikel eesmärkidel ning sinna pole tegelikult kedagi maetud.

Samuti ei ole Viljandi Uueveski samba asemel juba taasiseseisvunud Eesti ajal paigaldatud eksitava tekstis viidatud haua puhul tegemist sõjahauaga (1953. aastal ei toimunud mingit sõjategevust), vaid sellega mälestatakse punaaktiviste. Ka Amblas paikneval II maailmasõjas hukkunute ühishaual (nr 3993) paiknev tähis on pigem kenotaaf. Sõjahauad ei ole ka Paides Reopalu kalmistul paiknevad ühishauad. Neist nr 4018 all olevat, millele MKA registris oleva kirje alusel 1986. aastal või hiljem paigaldatud mälestuskivil olev tekst „1941–1944. a. Paide linnas fašistliku terrori ohvriks langenud nõukogude inimesed: kolm naist, kuus meest" ei luba seda kuidagi sõjahauaks pidada. Sõjahauaks ei saa pidada ka samal Reopalu kalmistul paiknevat ning pärast 1987. aastat või hiljem asetatud mälestuskivil asuvat teksti „II maailmasõjas hukkunute ühishaud" (nr 4017). Ütleb ju samal hauaplatsil asetseval mälestuskivil olev tekst „1944.–1950. a. Järvamaal võitluses bandiitidega langenud üheksa tundmatut nõukogude armee võitlejat" selge sõnaga, kelle hauaga on tegemist. Samal hauaplatsil on veel teinegi, mustast marmorist mälestuskivi, mis on paigaldatud 1948. aastal hukkunud Järvamaa julgeoleku osakonna ülemale kapten Vassili Sidorovile

2017. aastal inventeeriti Hiiu, Saare ja Lääne maakonna sõjahaudu, mille käigus selgus, et mitmel puhul ei asu mälestise tähis ja tegelik mälestis ehk haud ühes kohas. Nii näiteks on Kuressaare lossihoovis paiknenud, Suures Isamaasõjas Sõrves ja Tehumardis langenud punaarmee ohvitseridele 1976. aastal püstitatud mälestusmärk üle viidud küll Kudjape kalmistule, kuid tegelik haud asub endiselt Lossihoovis kunagi paiknenud tsaariaegse kasarmuhoone keldris. Samas on aga kaitse alla võtmata 1941. aastal Lossihoovi 90 punaterrori ohvrite hauad Kudjape kalmistul.

Läänemaal Pälli külas Taebla koolimaja juures olevasse ühishauda selle praeguses kohas pole kedagi maetud, mistõttu on eksitav ka sellel kohal olev tähis.

Uuest tendentsist Eestis paiknevate nõukogulike sõjahaudadega seotud tegevuses annab tunnistust Saaremaal Lõmala ja Iide ühishaua piirdele kinnitatud metalltahvel tekstiga: „Sõjahaudade korrastustööd tegid rahvusvahelises Vene-Eesti vabatahtlikus üliõpilasprojektis osalejad Vjatka riikliku ülikooli (Venemaa, Kirovi linn) toetusel. August 2012".

Kirjeldatud ekspeditsioonide toimumise viimasel, 2018. aastal inventeeriti Harju ja Rapla maakonna sõjahaudu. Selle käigus torkas eriti silma, et mitme ajaloomälestiste registris oleva kirjelduse eri ridadel olevad andmed erinevad oluliselt neis sisalduva informatsiooni poolest, kohati on aga lausa vasturääkivad. Näitena võiks tuua Rapla maakonnas Iira külas Männikul paikneva ühishaua, mille registris nr 8399 all oleva mälestise nimetuseks on MKA vastavas andmebaasis seda tüüpi mälestistel enamikul juhtudel kirjas olev „II Maailmasõja ühishaud". Sama infovaene on ka sama mälestise tunnusena kirjas olev „Sõjategevuse käigus hukkunute matmispaik". Mälestise olemuse sisu ehk kellele see on püstitatud avab mälestise 2007. aastal koostatud mõnerealises kirjelduses sisalduv: „Au ja kuulsus 1941. aasta Suures Isamaasõjas langenud kangelastele". Kuna mälestise kirjeldusi on koostatud aga korduvalt, siis nullib eelneva ära 1997. aastal koostatud ja samas registris sisalduv eelmine kirjeldus, kus selge sõnaga on öeldud, et selle mälestuskivi juurde ei ole kedagi maetud. Sellest võib aga välja lugeda tõsiasja, et tegemist ei olegi sõjahauaga, mistõttu puudub ka igasugune vajadus seda mälestisena registris hoida.

Kultuurimälestiste ja sõjahaudade registris sisalduv informatsioon vajab korrastamist

Vaatamata sellele et eelvaadeldud sõjahaudade kohta on Eesti Vabariigis lisaks muinsuskaitse seadusest tulenevale kultuurimälestiste registrile ka sõjahaudade kaitse seadusega ettenähtud sõjahaudade register[7], näitas muinsuskaitse seltsi korraldatud ajaloomälestistena käsitletavate sõjahaudade põguski inventeerimine, et tõenäoliselt oleks vaja üle vaadata kogu kultuurimälestiste ja sõjahaudade registris sisalduv informatsioon ja lisada ka tegelikult Eesti vabaduse eest langenute – Eesti Vabadussõjas, suvesõjas 1941, II maailmasõjas ja metsavendadena langenud ning punase terrori ohvrite matmispaigad.

Võttes eelnevalt kirjeldatud üheksa aasta ekspeditsioonide tulemused lühidalt kokku, võib selle esimese perioodi, mil põhiliselt tegeleti arhiiviandmete põhjal küll kindlaks tehtud, kuid maastikul seni veel leidmata olnud Vabadussõja haudadega, alusel öelda, et pilt on eriti kirju. Seda just nõukogude perioodist ülevõetud ajaloomälestiste osas. Ei saa ju pidada normaalseks olukorda, kus Eesti Vabariigi 100. aastapäeval on riiklike mälestistena nimekirjas Vabadussõjas hukkunute ühishauana Laagna küla Laagna mõisa territooriumil kirjas hoopiski Eesti Vabariigi vastu võidelnud „2. Viljandi kommunistliku kütipolgu sõdurid, kes langesid 18.01.1919. a. lahingus eesti töörahva kommuuni eest", millise kirje on muinsuskaitseameti ametnik sisestanud mälestiste registrisse ilma igasuguse kriitikata 28.11.2007. Sellele oli aga aasta varem mälestise tunnusena registrisse ilmunud põhjendus: „Eesti iseseisvuse eest langenute mälestuseks püstitatud mälestusmärk, mis ühtlasi kannab endas mälestusi taasiseseisvumisajal toimunud ühiskondlikest protsessidest".

Samasugune poliitpropaganda mälestusmärk asub Narva Pimeaias. Ning taolisele „mälestisele" on veel 2017. aastal kinnitatud täiendavalt ka kaitsevöönd 50 meetri ulatuses ümber „mälestise". Artikli autorid kasutavad sõna mälestise puhul jutumärke, sest tegemist on tõelise libamälestisega, neid hakati kohalike nõukogulike sõjakomissariaatide initsiatiivil rajama pärast 1965. aastat, mil NLKP peasekretäriks oli saanud polkovnik Leonid Brežnev. Tegelikult on selles lahingus langenud kommuunivõitlejad aga maetud hoopiski 1921. aastal, mil Eesti Vabariik hakkas sõjategevuse ajal siia-sinna maetud vastaspoole võitlejaid ümber matma Siivertsis paiknevate Petseri polgu ja loodearmeelaste matmispaiga vahelisele alale.

Veelgi kummalisem on aga tõsiasi, et ajaloomälestise nr 1234 all kirjas olev II maailmasõja hukkunute matmispaik asub Tallinnas lausa kahel aadressil. Neist üks paikneb Tallinna Kaitseväe kalmistul Tehnika tänav 173 ja on tuntud „Pronkssõdurina", kelle äraviimisega koos maeti ümber ka üheksa nõukogude poolel võidelnut, kes sellega ongi Eesti Vabariigi Sõjahaudade seaduse alusel ainukesed nõukogudeaegsed sõjahauad siinsel kalmistul. Teine samanimeline ja sama numbri all olev matmispaik paikneb aga registri järgi endiselt Tõnismäe haljakul.

Inventeerimise läbiviijad peavad sõjahaudu käsitlevate registrite läbivaatamiste käigus toimuva libahaudade kõrvaldamisega samaväärselt tähtsaks ka nendes sisalduvate nimetuste ühtlustamist. Seda eelkõige monumentidel ühteaegu olevate hukkunute ja langenute osas. Samuti tuleks loobuda sõjaohvrite eristamisest natsismi (fašismi) ohvriteks ja lihtsalt ohvriteks, kuigi viimaste puhul oleks õigem neid nimetada punaterrori ohvriteks. Kui see nimetus aga mingil põhjusel ei sobi, siis tuleks kasutada ühtlustamise mõttes hoopiski seda nimetust, mis tuli ametlikult kasutuse seoses Maarjamäe Kommunismiohvrite Memoriaali avamisega. Pealegi oli viimaseid, vähemalt Eestis, kordades rohkem. K&E

Nõukogude sõjaväeosade nimedega mälestuskivi mõnekümne meetri kaugusel kommunismiohvrite memoriaalist. Tekst tähisel: „1941. aastal Tallinna kaitsnud sangaritele nende kangelasteo 40. aastapäeva puhul".

FOTO: AIN KRILLO, 2018

1 Mati Strauss. Jäädvustame Vabadussõjas langenute hauad. – Eesti Kodu-uurimise Selts, Eesti Muinsuskaitse Selts, Eesti Genealoogia Selts. Aastaraamat 2009, Tallinn, 2010, lk 60–61. Mati Strauss. Jäädvustame Vabadussõjas langenute hauad. – Eesti Kodu-uurimise Selts, Eesti Muinsuskaitse Selts, Eesti Genealoogia Selts. Aastaraamat 2011, Tallinn, 2012, lk 62–63.
2 RT I 2007, 4,21; muudatused 30. septembril 2009 – RT I 2009, 49, 331. Seoses 2007. a viieleheküljelise seadusesätete tsiteerimisega oleks otstarbekas siia võrdluseks tuua esimese, Eesti Wabariigi aegse, 1925. a juunil Riigikogus vastu võetud „Eesti wabadussõjas langenud Eesti sõdurite sõjaväljahaudade korrashoidmise seadus", mis koosnes vaid neljast paragrahvist: § 1. Eesti wabadussõjas langenud Eesti sõdurite sõjaväljahaud jäädvustatakse. Sõjaväljahaudade asupaikade kindlakstegemine ja korrashoidmine on walla omavalitsuse kohus. Eesti wabadussõjas langenud wälisriikide kodanikkude sõjawäljahauad peetakse korras käesoleva seaduse alustel sellekohase Eesti wabariigi poolt sõlmitud rahvusvaheliste lepingute põhjal; § 3. Sõjawäljahaudade korrashoidmiseks antakse tarbekorral walla omavalitsusele toetust siseministeeriumi eelarve järgi". Ning selle seaduse edukuse tagas asjaolu, et selle täitmisega tegelesid kohalik omavalitsus ning kogukond, kelle langenud elanike ja pereliikmete mälestust ja haudade korrashoidu see reguleeris. Riigil oli Siseministeeriumi näol vajadusel vaid rahastamise või täiendavate määruste väljaandmise kohustus.
3 See seadus oli mõeldud eelkõige selleks, et reguleerida tegevusi, mis olid seotud „Pronksmehe" ehk Tõnismäel paikneva Suure Isamaasõja monumendi teisaldamise ja sellele järgnevaga.
4 Seejuures ei puudutanud see neid Vabadussõja haudu, mis muinsuskaitseseadusest tulenevalt olid juba niigi kultuuriministri käskkirjaga kaitse alla võetud ja ka registrisse kantud.
5 Eesti Vabariigi tähtsaima nekropoli – Tallinna Kaitseväe kalmistu inventeerimine oli kaitseministeeriumi tellimisel toimunud 2011. aastal eraldi (vaata Tallinn, Filtri tee 14 Kaitseväe kalmistul paiknevate kvartalite matmispaikade pildistamine, kaardistamine ning register), 2011. Koostajad Mati Strauss, Ain Krillo ja fotograaf Heidi Tooming. Tallinn (Eesti Sõjamuuseumi arhiiv).
6 Vastava aruandluse kaustu koos digivariandiga säilitatakse Eesti Sõjamuuseumi ning Eesti Muinsuskaitse Seltsi arhiivis.
7 Seda registrit peab Eesti Sõjamuuseum ning see sisaldab senini vaid kultuurimälestiste registris olevate sõjahaudade kordust. Lisaks sellele on Eesti Sõjamuuseumi hallata eraldi veel ka Saksa sõjahaudade register.

Pikk tee Vabadussõtta

1956. aastal elasin Tallinnas, kui sain kirja: isa on koju jõudnud 12 aastat kestnud vangistusest. Ta esimene küsimus mulle oli: kas Pätsust ja Laidonerist midagi kuulda on? Siis jutustas ta oma sõjalood, kahel kuumal suvepäeval aiamaal peenraid rohides. Isa suri jõulu ajal 1962. Olin juba vene vangilaagris Mordvamaal, just samas laagris, kus 17 aastat tagasi oli alanud isa vangitee, mis kujunes pikemaks ja raskemaks kui sõjatee.

Oma isa mälestused kirja pannud.

VALDUR RAUDVASSAR

Fotol (vasakul): allohvitser Gustav Raudvassar sõjakaaslasega 2. veebruaril 1920. aastal Tartus

Käis alles maailmasõda, too esimene. 1915. aastal mobiliseeriti tsaariväkke mu isa. Vanem vend Eduard oli kadunuks jäänud juba esimestes lahingutes Poolamaal. Tosin aastaid hiljem ilmus ta nimi Vastseliina mälestussambale. Sõda aga vajas värsket kahuriliha ja siis tuli isa kord minna.

Rong viis kutsealused esiteks Peterburi, veel vägevana paistva tsaaririigi pealinna. Noorte- ja väljaõppeaja järel pandi uuesti rongile, mis sõitis nüüd põhja poole. Ohvitserid seletasid, et minnakse Soome, mis on küll Vene tsaari maa, aga seal elab võõras rahvas. Eestlased teadsid juba kodus Soomest rohkem, kuid pidasid suu kinni – vagunis oli enamus venelasi.

Esimene peatus oli Viiburis, sügaval Soomemaal. Imetleti jaamahoonet ja kõikjal valitsevat puhtust. Jaamahoone teisele korrusele viis lift, kuid ohvitserid keelasid seda kasutada. Üks venelane toppis jala võrede vahele. Järsku lift tõusis, rebides kaasa saapa, millest jooksis verd ja venelane kukkus karjudes põrandale. Tulid ohvitserid, kurjustasid: öeldi ju, et siin elab võõras rahvas.

Helsingis jaotati laiali väeosadesse. Isa määrati Sveabori kindlusse, mis asub Helsingi ees kaljusaarel (praegune Suomenlinna). Saarel oli omaette linnaosa: suur kirik, kasarmud, tänavad. Vallidel seisid võimsad kahurid, ka 12-tollised, mille torust võis mees läbi roomata. Õpetati nende laadimist, sihtimist, harva ka laskmist. Saksa laevu kunagi silmapiirile ei ilmunud. Tüütud olid riviharjutused: marssimine, pöörded, ülemuste teretamine ja kõnetamine. Eriline oli kolmapäev. Venelaste juurde tuli õigeusu papp, leedulaste ja poolakate juurde katoliku preester, eestlased lasti linna peale pastori juurde. Too, ülikooli lõpetanud noormees, rääkis rohkem hõimurahvastest: soomlastest, eestlastest, karjalastest, ingerlastest, kes kord hakkavad elama omaette riigis.

Meenutusi Vabadussõjast. Kalevlaste Maleva pataljoni reservroodu sõdurid puhkehetkel 1919.

AUTOR KARL AKEL RA, EFA.A-286-247

Eestlasi oli Helsingi Vene garnisonis palju – kolm meest koguni kodukülast: Hinda Kusta, Villaku Kusta, Mäesepa Kusta. Kõik nad said kogu eluks Soome-vaimustuse, isa ka mustakaanelise raamatu kirikulauludega eesti, läti ja saksa keeles. Ilmselt misjoniseltsi väljaanne Vene väes teenivaile baltlastele.

Ootamatult pandi Helsingis kokku marsipataljon, paigutati laevale ja sõidutati üle lahe Tallinna poole. Keegi siseruumidesse ei läinud, seisti laevatekil ja vahiti ärevalt vette, kardeti Saksa allveelaevu. Jõuti siiski õnnelikult Tallinna.

Marsipataljon jaotati suuri kaotusi kandnud rindepolkude vahel. Isa juhtus 462. Starinski polku. Selle ülemaks oli hallipäine Venemaa sakslane, polkovnik Busch, väga mõistlik mees. Rinne kulges juba läbi Lätimaa, piki Väinajõge (Daugavat). Sakslaste kahurituli üle jõe nõudis palju ohvreid.

1917. aastal puhkes Veebruarirevolutsioon. Tsaar loobus troonist, sõda aga jätkus. Ühel päeval tulid rindele mehed, rinnal punased lindid, ja tahtsid polguülemat vangistada. Sõdurid jooksid vahele, sirutasid täägid võõrastele vastu. Need lahkusid hirmuga. Polkovnik tänas mehi liigutatult, aga teatas, et peab õigemaks ametist lahkuda. Ta olevat truudusvande andnud Vene keisrile, keda nüüd enam pole. Lisas veel isale meeldejäävad sõnad: „Aga ükski rahvas ei saa ilma valitsejateta, ammugi vene rahvas!”.

Kalevlaste Maleva sõjamehed kaevikus 1919.

FOTO KARL AKEL RA, EFA.57.A.269.199

Meenutusi Vabadussõjast. 6. Jalaväepolgu kirjutajad staabi ees Kunitšina Gora külas Petserimaal.

Kuperjanovi partisanide pataljon.

Soomusauto Vanapagan Vabadussõjas.

ARHIIVIFOTOD

Kas kuidagi saaks Eesti polku?

Isa sai nädalaks puhkuse ja sõitis koju. Siis tuli tagasi minna tapatalgusse, mille mõttetust alles nüüd mõistis. Valgas tuli istuda teisele rongile. Tol hetkel tõsteti jaamaesisele laud ja ohvitser teatas valjult eesti keeles: loodud on Eesti polk ja algab sõdurite registreerimine sellesse. Kohe tekkis saba laua ette, kuhu isagi astus. Lauani oli jäänud vaid paar meest, kui ohvitser tõusis, lõi kaustiku kinni – arv sai täis. Isa astus tema juurde: kas kuidagi saaks Eesti polku? Ohvitser kehitas õlgu: polku formeeritakse Rakveres.

Isa istus Tapa poole minevale rongile, temaga ka sõdur, kes aktsendiga eesti keelt rääkis – olevat poolakas, tahab venelaste hulgast ära, aga tal olevat pisut raskusi eesti keelega, kas lahke võõras aitaks teda? Ka Rakveres tekkis pikk järjekord ja vastuvõetav arv sai täis. Mehed olid meeleheitel – väejooksikuid ähvardas sõjakohus!

Äkki hüüti – kas autojuhte on? Neid oli kohe terve hulk. Nad viidi kasarmusse, anti õhtusöök ja säng. Hommikul käsutati kõik õuel seisvasse bussi. Autojuhtide komando ülem, keegi lipnik, hõikas: kes istub rooli taha? Kõik vaikisid. Lipnik pahandas: peame sõitma õppustele! Tagantpoolt hõigati: istuge ise! Lipnik istuski ja ulatas lähimale vända: löö käima! See õnnestus. Auto sõitis vastu tänavaposti ja mootor jäi seisma. Õppustele tuli marssida rivis. Autojuhte neist ei tulnudki, vaid jaotati teistesse üksustesse, isa kaevikukahurite komandosse. Gustav Raudvassar kanti polgu nimistusse 8. mail 1917. aastal, samal päeval ka Aleksander Ritterovsky, poolakas.

> “Rakveres möödus esimese Eesti polgu noorusaeg – kaunis kevad ja suvi 1917.

Polguülemaks oli polkovnik Aleksander Tõnisson, abiks polkovnik Ernst Põdder, kes jõudis Eesti polku Venemaalt. Polgus oli kõrgetel kohtadel kodukandi mehi: 1. pataljoni ülem kapten Friedrich Vreemann Nõnovalt, 2. pataljoni ülem kapten Sabbe Paidrast (Eesti ja Euroopa viimase metsavenna August Sabbe vanem vend).

Rakveres möödus esimese Eesti polgu noorusaeg – kaunis kevad ja suvi 1917. Mitte ükski Eesti üksus ei saanud enam nii põhjalikku ettevalmistust sõjaliselt, poliitiliselt, kultuuriliselt. Pingeliste õppuste kõrval toimusid loengud Eesti ajaloost, kultuurist, poliitikast. Lektoriteks olid kirjanikud, teadlased, erakondade liidrid. Polgu orkestri kapellmeistriks oli Peterburis õppinud ja heliloojana kuulsaks saanud Mihkel Lüdig. Korraldati pidusid ja kontserte, kus solistidena esinesid maailmakuulsaks saanud Aino Tamm, proua Lüdig jt.

Samal ajal, kui Vene hiigelarmee revolutsiooni mõjul kõlbeliselt langes ja väliselt räbaldus, kasvas Eesti polgu võitlusmoraal, rahvuslik kokkukuuluvustunne, sisemine uhkus ja väline hoiak. Aga just sellisena oli polk pinnuks silmas Vene valitsusele

ja Eesti bolševikele, kes ühtemoodi kartsid natsionalismi tõusu. Eesti polk otsustati ohverdada saksa kuulide all.

Tuli kõrgema väejuhatuse käsk: kogu polk rindele oktoobri esimese nädala jooksul. Sõideti viies ešelonis Valmierani. Peagi saabusid mehed punaste lintidega varrukail ja ähvardasid: olete buržuide polk, keda tsaarikindralid saatsid meie selja taha, et me rindel püsiksime. Minge tagasi või tõmbame teile kahuritule peale... Otsustati sõita Valka, kus asus Vene 12. armee staap. Aga seal tekkis kokkupõrge Läti kütipolgu ohvitseridega, kes küll mundril rahvusvärve kandsid nagu eestlased, aga bolševike poole kaldusid.

12. armee staabist tuli käsk: siirduda Haapsallu, sest Riia vallutanud sakslased valmistuvad sissetungiks Saaremaale.

Rohuküla sadamast sõideti merele kolme transpordilaevaga. Ilm oli säravalt sügisene, meeleolu ülev. Laevadel heisati Eesti lipp. Vastu tulev Vene sõjalaev tervitas neid kolm korda punalippu kergitades, tekil mängis orkester „Marseljeesi". Eestlased vastasid Eesti hümni laulmisega... Oli viimne kord, mil vene ja eesti sõdalased end relvavendadena tundsid.

Vabadussõja lõunarindele

Isa ei mõelnudki tagasiminekule punaväkke. Lõppesid ka kodusolekuks antud päevad ja teda võidi tulla otsima. Päeval lõikas ta metsas puid, hämardudes võis ka külataredes käia. Siis ilmus külla punavägi. Hansioru nõlvale paigutati suurtükid. See tegi rõõmu: Eesti valitsus ja sõjavägi pole ülepea merre löödud! Kuid tanumail lonkisid punaväelased, võisid kutsumatagi öömajale tulla.

Isa kolis Võru taha tuttavasse tallu. Kuulis kohe ka uudist: Eesti väed vabastasid Tartu! Varsti kuuldus kauget lahingumüra ning ühel hommikul nähtigi maanteel Võru poole tõttavat Eesti väge. Võrus kohtas isa jälle kapten Vreemani, maakonna riigikaitse ja Kaitseliidu ülemat. Ta kirjutas isale pääsme Tallinna rongile.

Pealinnas läks isa Rahvaväe mobilisatsioonipunkti. Küsiti, millisesse väeliiki? Ta vastas: ratsaväkke. Pandi kirja 2. ratsapolgu formeeritavasse eskadroni, teised allüksused olid juba rindel. Anti ka 200 marka, et turult varustust osta – riigilt lubati vaid rihmata vintpüss ja peotäis padruneid. Turul oli aga kõike peale toiduainete ning kehtis kõikvõimalik raha: tsaari rublad, kerenskid, Soome margad, Saksa ostmargad. Isa ostis täiesti uue ratsaväe sineli ja mõõga.

Loodaval eskadronil polnud veel hobuseid. Lõpuks need toodi, kuid pooled sadulata. Ühel päeval tuli nende juurde kapten Kool. Ta rääkis, et vene masse suudab tõrjuda vaid piisav arv suurtükke. Neid on lääneriigid meile saatnudki, kuid olukord rindel ei anna aega meeste väljaõppeks. „Kas teie hulgas keegi on kahuriväes teeninud?" Vaikus. Isa tõusis, tema on, aga merekindluses. Sobib! Ta kirjutati 2. kahuriväe polgu 8. raskevälipatareisse.

Patarei koos varustuse ja meeskonnaga pandi rongile. Ešelon väljus Tallinnast 28. märtsil 1919. Jällegi Valga, Antsla, Võru – Vabadussõja lõunarinne. Siis Nõnova ja vaguniaknas paistis üle soo koduküla kõrgel Haanja kõrgustiku põhjanõlval. Husaris sõitis ešelon varurööbastele ja peatus. Meestel lubati minna taludesse toiduaineid ostma. Kolinal tuli rinde poolt soomusrong ja peatus ka. Isa, jäetud ešeloni valveülemaks , märkas kõrgel teeveerul kahte meest pikksilmaga ümbrust uurimas, üks paguniteta ohvitserisinelis, teine karakullkraega kasukas. Isa jalutas sinnapoole. Mehed vaidlesid: too seal on Munamägi – ei, too! Isa astus juurde: „Too suuremana tunduv on Vällamägi, kõrval on Munamägi." Sinelis mees küsis: „Olete kohalik?" – „ Jah, mu kodu paistab seal üle soo." Karakullkrae astus isa juurde, keerutas ta sinelinööpi: „Küll teil on tore palitu... Kuhu te sõidate?" – „Vaenlast peksma." – „Mis väeosast olete?" – „Seda ma ei ütle." Sinelimees naeratas: „Hästi vastatud." Patareiülem päris vagunis: „Mis nad küsisid?" Isa seletas. Ülem noogutas peaga. „Aga kas sa tead, kes nad olid? Üks oli meie ülemjuhataja kindral Laidoner, teine meie välisminister Jaan Poska."

Eestlased vastasid tervitusele Eesti hümni laulmisega... Oli viimne kord, mil vene ja eesti sõdalased end relvavendadena tundsid.

Ešelon Husarist edasi ei sõitnud. Suurtükid varustusega ja hobused võeti maha. Edasi liiguti mööda Võru–Petseri ürgorgu metsast lammi „sõjateed". Selle rajas Vene kroonu maailmasõja ajal – juhuks, kui sakslased raudtee lõhuvad. 1919. aasta kevadel kasutati seda esimest ja viimast korda... Ees liikus ratsaluure, järel kaks rasket Inglise 1915. aasta Vickers-haubitsat, kummagi ees neli paari hobuseid, igal paaril istus sadulas ajaja – sõdur, järel sammus kahurite meeskond, neile järgnes moonavoor.

Ületati Piusa jõgi, saabuti Setumaale, mis oli tuhat aastat Eestist lahti kistud, kuigi setud tundsid põlvest põlve kokkukuuluvust eesti, mitte vene rahvaga. Aasta algul oli Eesti vägi vabastanud Piusa-taguse Eesti Petserist Irboskani, punavägi oli aga kevadise vastupealetungiga tagasi Piusale jõudnud. Vaenlast peatama saadeti ka 8. raske-välipatarei. Esimene lahing löödi Rokina külas Obinitsa–Meremäe maanteel, tulistati punaväe positsiooni Ulanovas. Haubitsa laskekaugus oli 8,7 kilomeetrit. Esimene lahing oli eksamiks meestele ja relvadele.

Isa oli lukkur ehk „nr 2". Nr 1 oli sihtur, kes väntas kahurisuu tulejuhil öeldud nurkade järgi, teatas

„Valmis!”. Vahepeal tõi nr 3 raske kuuetollise mürsu isale, kes tõstis selle tulepesasse ja taha neli-viis kotti siidkotti püssirohuga, hõigates „Valmis!”, haaras nööri. Tuli käsklus „Tuld!”, isa tõmbas nöörist ja avas suu. Kärgatas lask. Kuigi kõigil rippus kõrvades ka kummitoru, naasid kahurväelased eraellu nõrgenenud kuulmisega... Muide, Eesti ohvitserid Vabadussõjas andsid eesti kahurväelastele käsklusi vene keeles ja mürsudki tapsid venelasi. Veel polnud eesti sõjasõnastik välja töötatud.

Lahingutega tõrjuti vaenlane üha ida poole, välja Setumaalt. Irboskas langes eestlaste kätte hulk relvi ja laskemoona, üle tuhande vaenlase andsid end vangi. 8. patarei meeskonnale anti käsk alev ahelikus läbi kammida ja peitunud vaenlased vangistada. Äkki kostis maa alt: „Ärge meid tapke, oleme ka eestlased, punaväe vormis!”. Vastati: „Tulge keldrist ühekaupa välja, visake püss maha!”. Äkki märkas isa koduküla meest, Tseigo Pauli. Too oli tsaariarmees pika maailmasõja läbi teinud, vägisi punaväkke võetud, Pihkvast koju mina tahtnud ja sellega „hundipataljoni” kukkunud. Neid paisati Uuralisse valgekaardi vastu. Eest tulid valgete kuulid, tagant komissaride seljalasud. Lõpuks toodi „hundipataljon” Eesti rindele. Irboska lahingu käigus pugesid nad keldrisse, maja keldri peal põles ära. Siis kuulsid ülevalt eestikeelset kõnet. Algul puhkesid rõõmust nutma, siis karjuma.

ARHIIVIFOTO

Vabadussõja võiduparaad Pihkvas 28. mail 1919.

Soomusrong nr 2 ja selle võitlejad.

Oli kaunis maikuu, kõik õitses ja haljendas. Patareisse saabusid noored vabatahtlikud, koolipoisid ja üliõpilased. Isale jäi eriti meelde Valter Viks, tulevane Rõuge pastor. Saabus ka uus varustus: heast riidest Inglise mundrid, Ameerika lihakonservid, suhkur, sigaretid. Inglise vorm meeldis kõigile: „Sellega mine või peole!” Õmmeldi peale Eesti tunnused ja sellest kujuneski Eesti sõjaväe munder.

> **Habemik vene taat küsis: „Aga kus teie tsaar on?” Isa osutas Laidonerile. Taat imestas: „Nii nooruke, habetki pole!”**

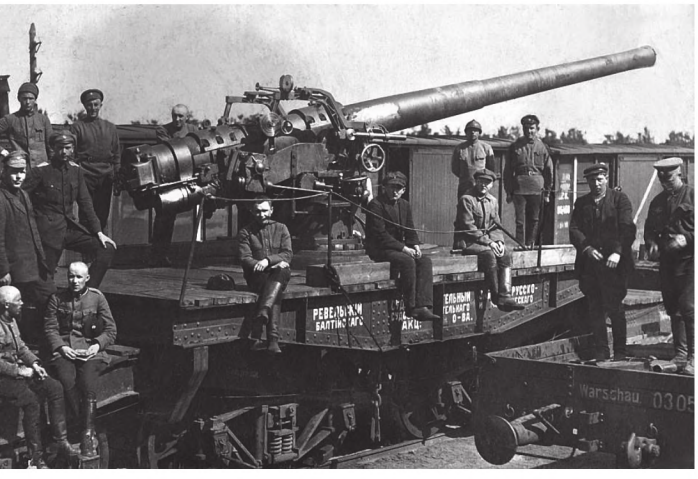

ARHIIVIFOTO

8. patarei oli jõudnud Militsi külla, Pihkva järvest lõunas. Rindel oli rahulik, kõik tegid lõunauinakut. Valter Viks äratas isa: talle tuli külaline, noor koolipreili Tartust, tahab tutvuda kahuriga – tulgu isa seletama. Preili oli erakordselt ilus. Isa rääkis: „See on lukk, avan selle – Viks tõstis mürsu torru – panen nüüd sinna kotid püssirohuga ja tõmban sellest nöörist... – „Tõmmake!” kibeles preili. „ Ei, seda teen ma vaid käsu peale.” – „Aga kui mina käsin!” Isa kõhkles ja käratas: „Katke kõrvad peopesadega, ajage suu ammuli!” Mürsk lendas vingudes Venemaale... Päev hiljem kutsus patareiülem ta enda juurde. Ta kuulanud üle ülejooksikuid. Need rääkinud: rühm punaväelasi ümber lõkke keetsid suppi, kui langes pilvitust taevast pomm. Umbes 30 meest said surma või haavata.

25. mail vallutasid Eesti väed Pihkva. Patarei vanemkoosseis sai ka loa osaleda võiduparaadil. Isa silmad olid kogu aeg Laidoneril. Tema oli toonud usu Eesti sõjaväele Vabadussõja võitu, mis sai usuks ka eesti rahvale. Habemik vene taat küsis: „Aga kus teie tsaar on?” Isa osutas Laidonerile. Taat imestas: „Nii nooruke, habetki pole!”

2. veebruaril komandeeriti isa Tartusse. Ta jõudis oma kaaslasega juubeldavasse linna – Vabadussõda oli võidetud, Venemaaga kasulik rahu sõlmitud! Mindi kohe fotograafi juurde suurt hetke jäädvustama. K&E

Metsavennalugu
Jaan Rootsi salk ja Taevaskoja punker

Võrumaa metsavendade juhi Jaan Rootsi salk oli üks viimaseid aktiivselt tegutsevaid metsavendade salku ajaloolisel Võrumaal. Kaua aega ei õnnestunud KGB-l Rootsi salka likvideerida, kuigi värvati kümnete kaupa agente tema püüdmiseks. Sügisel 1951 ehitas Rootsi salk endale punkri Suure-Taevaskoja kaljust umbes 400 m lõuna poole. Tänaseks meenutab punkri asukohta ainult suur auk metsa all.

KALJU AAROP

Jaan Roots ja salga liikmed pärast „retkel käimist".

Jaan Roots (1927) oli üks kuulsamaid Võrumaa metsavendade juhte. Ta oli koolipoisina aktiivne vastupanuliikumise organiseerija Võru Keskkoolis ning seal 1945. aasta septembris loodud põrandaaluse vastupanuorganisatsiooni Põhjala Noored üks juhte. Pärast Põhjala Noorte likvideerimist julgeoleku poolt 1945. aasta lõpus põgenes ta arreteerimise eest metsa ja hakkas end varjama. Hiljem ühines ta Veriora ümbruses tegutseva Paul Randmaa metsavendade salgaga. Pärast seda kui suurem osa Randmaa metsavendade salgast oktoobris 1949 Vene julgeolekuväeosa poolt purustati, moodustas Jaan Roots oma metsavendade salga.

Jaan Rootsi salgast kujunes üks Kagu-Eesti edukamaid ja paremini organiseeritud metsavendade salku. Jaan Rootsist sai aga üks nooremaid ja aatelisemaid metsavendade juhte, kel olid oma kindlad põhimõtted vastupanuliikumise ja selle eesmärkide kohta. Tema arusaamade järgi moodustasid metsavennad Eesti Vabariigi sõjaväe, kes võitles Vene okupantide ning okupante abistavate eestlastest riigireeturite vastu. Tema põhieesmärk oli igati kahjustada Eestit okupeeriva riigi majandust. Selleks rünnati kauplusi, kaubaautosid, rahasaadetisi, või- ja koorevoore jne, mis tollal kuulusid kõik Eestit okupeerivale Nõukogude Liidule. Sellega kahjustati okupantide majandust ning saadi samal ajal endale võitluse jätkamiseks vajalikud toiduvarud ja raha. Seda ei käsitletud röövimisena, nagu seda sageli on nimetatud, vaid rekvireerimisena –

sõjavägi rekvireerib sõja ajal vajaduse korral ikka vaenlasele kuuluvaid varandusi ning seda tegid ka metsavennad Eesti Vabariigi sõjaväelastena okupantidevastases partisanisõjas. Eraisikutele kuuluvat vara metsavennad üldjuhul ei rekvireerinud. Kuid siin olid siiski ka mõned erandid, sest okupantide käsilastele kuuluvaid majapidamisi metsavennad siiski vahest karistuseks puistasid. Tihti olid need punategelased omastanud kulakuteks tembeldatute ja küüditatute vara ning eluaseme.

Rünnati ja likvideeriti ka okupantidega aktiivsele koostööle läinud eestlastest reetureid, kes terroriseerisid rahulikke elanikke. Igasugused NKVD-KGB kaastöölised ja informaatorid, miilitsad, hävituspataljonlased, küüditajad, pealekaebajad jt aktiivsed okupantide käsilased pidid arvestama, et kui nad lähevad liiga aktiivseks ning hakkavad taga kiusama metsavendade perekondi ja teisi ausaid kodanikke, võib neid tabada metsavendade karistav käsi. Niiviisi püüti kaitsta elanikkonda punategelaste omavoli ja terrori eest.

> **Rootsi salk oli võrdlemisi liikuv, tegutsedes peamiselt tollaste Põlva, Räpina ja Võru rajooni piirides.**

Rootsi salga mehed puhkehetkel. Vasakult pudeliga Jaan Vigel, ees Jaan Roots (püstol pea peal), paremal Elmar Käis.

Kõiki okupatsioonivõimudega aktiivsele koostööle läinud Eesti Vabariigi kodanikke käsitleti riigireeturitena ja reeturitega käituti vastavalt sõjaolukorrale – nad said tavaliselt kuuli.

Operatsioonidel käimist nimetati Rootsi salgas retkedel käimiseks. Kõik retkeleminekud arutati osavõtjate vahel eelnevalt põhjalikult läbi. Salgas valitses võrdlemisi demokraatlik kord, kusjuures ka retkedel osalemine oli vabatahtlik, kes soovis see võttis osa. Tavaliselt käisid retkedel nooremad mehed, kuna vanemad mehed tegelesid majapidamise, valve ja muude töödega.

Rootsi salk oli võrdlemisi liikuv, tegutsedes peamiselt tollaste Põlva, Räpina ja Võru rajoonide piirides. Kuid retkedel käidi ka kaugemal, nii võeti Rootsi juhtimisel kaks korda ära Sindi tekstiilivabriku palgarahad Pärnu lähistel. Alati õnnestus tal pärast operatsiooni kiiresti kaduda ja jälitajad maha raputada. Ringiliikumiseks kasutati võimudelt „kasutamiseks" võetud sõidu- ja veoautosid ning igasugustelt ametimeestelt (kolhoosiesimehed, varumisvolinikud jne) rekvireeritud mootorrattaid.

Jaan Rootsi salk oli üks viimaseid aktiivselt tegutsevaid metsavendade salku ajaloolisel Võrumaal. Energiliselt tegutsev salk häiris kohalikke komparteitegelasi ja teisi Nõukogude võimumehi. Kaua aega ei õnnestunud KGB-l Rootsi salka likvideerida, kuigi kasutati oma paremaid töötajaid ning värvati kümnete kaupa agente ja informaatoreid tema püüdmiseks, kuid esialgu see kõik tulemusi ei andnud. Aastatepikkune partisanisõda oli Rootsi teinud äärmiselt ettevaatlikuks ja kõiki kahtlustavaks.

Taevaskoja punker ja Rootsi salga häving

Sügisel 1951 ehitas Rootsi salk endale punkri Taevaskoja lähedale, Suure-Taevaskoja kaljust umbes 400 meetrit lõuna poole. Punker koosnes kahest ruumist. Eesruumis hoiti toiduaineid, joogivett ja küttepuid ning tagumine ruum oli eluruum. Vesi oli raudvaatides, liha ja hakkliha hoiti puupüttides ning võid kastides ja püttides. Varutud oli ka kartul ja jahu, sest punkris küpsetati ka leiba. Kõik talveks vajalik muretseti juba sügisel valmis. Tagumises ruumis oli ahi ja kahekordsed narid kümnele mehele. Korsten torgati välja ainult ahju kütmise ajal, mis toimus tavaliselt öösel. Punkri sissepääsu kattis luuk, millel kasvas väikene kuusk, luugi alt viis redel punkrisse. Talv veedeti punkris ning retkedel ei käidud, et mitte jätta lumele reetlikke jälgi. Väljas käidi vajaduse korral ainult lumesaju ja tuisu ajal.

Miks valiti punkri asukohaks Taevaskoja ümbrus? Ilmselt mõjutas asukoha valikut Elmar Kurvitsa ühinemine Jaan Rootsi salgaga. Elmar Kurvits pärines lähedal asuvast Lutsu talust ning tundis hästi Taevaskoja ümbrust ja seal elavaid inimesi. Ka jäi Taevaskoda väljapoole piirkonda kus Rootsi salk oli varem tegutsenud ning kust teda väga intensiivselt otsiti. Taevaskojast ei teadnud teda aga keegi otsida. Taevaskojas toimus samal ajal Saesaare hüdroelektrijaama ehitamine ning seoses sellega liikus seal ringi palju võõraid inimesi. Seega ei äratanud mõne võõra metsavenna ringiliikumine seal kohalike elanike tähelepanu.

Pärast aastatepikkusi pingutusi kroonis julgeolekumeeste tööd 1952. aasta kevadel lõpuks edu – nende kogenud agendil „Mänd" õnnestus võita metsavendade usaldus ja sööta neile ette andmed, mis viisid Rootsi salga vastu hävingule.

KGB agent „Mänd" oli Eduard Kasesalu, kes toodi Leevile metsnikuks 1949. aasta sügisel. Pärast paariaastast pugemist õnnestuski Kasesalul võita metsavendade usaldus. Metsavendadele kättesaadava informatsiooni järgi oli Kasesalu näol tegemist usaldusväärse taustaga mehega (Saksa ajal Omakaitse kompanii- ja rühmapealik jne). Kasesalu rääkis metsavendadele, et Veriora metsamajandist on võimalik palga-

päeval kerge vaevaga kätte saada sada tuhat rubla palgaraha. Kassapidaja pidi tooma pangast raha pärastlõunal ning palka hakatakse tavaliselt maksma alles järgmisel päeval. Kui raha toomisel võib vahest olla kaasas ka relvastatud saatja, siis metsamajandi kontoris pole sellel enam mingit valvet. Kasesalu rääkis metsavendadele, et ka tema oleks huvitatud mõningase summa teenimisest ning pakkus neile oma abi objektil luure ja ettevalmistuste tegemisel. Metsavennad läksidki selle ettepaneku ohvriks.

Pangast raha toomine pidi toimuma 6. juunil 1952. Veriora metsamajandi (hiljem kandis nimetust Räpina metsamajand) kontor asus Räpinast paari kilomeetri kaugusel Ristipalos. Kui Jaan Roots ja veel neli metsavenda autoga metsamajandi kontori ette sõitsid, ootas neid seal juba tšekistide poolt ülesseatud varitsus. Puhkenud tulevahetuses langesid kõik viis metsavenda. Nii lakkas Räpina lähedal Ristipalos olemast üks Võrumaa kuulsamaid metsavendade salku.

Räpinas hävis Rootsi salga aktiivne tuumik. Pärast seda salga järelejäänud liikmed August Sabbe (Sabe), Jaan Vigel, Ludvig Juks ja Elmar Kurvits, jäädes ilma juhita, aktiivselt enam ei tegutsenud. Kuna Räpinas KGB kedagi elusalt kätte ei saanud, jäid allesjäänud mehed Taevaskoja punkrisse edasi ning kasutasid seda talviti kuni 1954. aasta veebruarini. Detsembris 1953 sattus sellele punkrile Himmaste metsavaht Evald Tamm, kes märkas väikest kuivanud kuusekest, kergitas seda ning avastas selle alt sissepääsu punkrisse. Kohalik metsavend Elmar Kurvits tundis seda metsavahti hästi ning usaldas teda ja metsavennad jäid punkrisse edasi. Kuid 3. veebruaril 1954 sattus punkrile endine laskurkorpuse mees Elmar Klopats, ta vajus jalgupidi auku, kust kütmise ajal korsten välja torgati. Ta põgenes kohe, aga metsavend Kurvits tundis ta ära ega lubanud teistel teda maha lasta. Kuid seda meest metsavennad ei usaldanud ning lahkusid kohe punkrist, võttes kaasa niipalju toiduaineid kui kanda jõudsid ning läksid igaüks ise suunas. Klopats ei läinud küll kohe julgeolekusse, kuid ta rääkis juhtunust oma vennale, kes oli hävituspataljonlane. See teatas muidugi kuhu vaja, aga mõni päev hiljem korraldatud haarang leidis eest ainult tühja punkri. Punker lasti pärast seda õhku.

Jaan Rootsi salk (vasakult nr 5 Martin Parts, nr 1 Jaan Vigel, nr 3 August Sabbe)

F. 129, S. 18452, KD.

Pärast Taevaskoja punkrist lahkumist varjas iga mees ennast omaette. 1954. aasta lõpul tulid Juks ja Vigel metsast välja ja legaliseerusid. Järgmisel aastal nad aga arreteeriti ja mõlemad läksid tribunali alla. Elmar Kurvits legaliseerus 1956. aastal, kuid teda ei õnnestunud KGB-l kinni panna, sest talle ei leitud mingit süüd peale enda varjamise. Elmar Kurvits töötas hiljem mitmeid aastaid Taevaskojas looduskaitseala valvurina. Ainsana jäi metsa August Sabbe (Sabe), kes ei alistunud okupantidele, vaid suri vaba mehena. Ta hukkus Võhandu jõel 28. septembril 1978. K&E

Jaan Rootsi salka kuulunud metsavennad:

Jaan Roots (1927), varjunimed Orjol, Ivo, Skaut. Langes 6.06.1952 Ristipalos.
Elmar Käis (1924), varjunimi Stenka. Langes 6.06.1952 Ristipalos.
Erich Treial (1916), varjunimi Karu. Langes 6.06.1952 Ristipalos.
Valter Võhni (1920), varjunimi Hunt. Langes 6.06.1952 Ristipalos.
Martin Parts (1920), varjunimi Kuri. Langes 6.06.1952 Ristipalos.
Arnold Kakko (1906), langes 2.07.1950 Peraküla lähedal.
Olav Kakko (1932), langes 28.10.1950 Koolma küla lähedal.
Jakob Kakko (1934), legaliseerus 1950 ja arreteeriti samal aastal.
August Sabbe (Sabe) (1909), varjunimi Kuhte (Kuste). Hukkus 28.09.1978 (27.09.1978) Võhandu jõel.
Jaan Vigel (1906), varjunimi Majandusülem. Legaliseerus augustis 1954, arreteeriti 1955 ja sai 25+5 aastat.
Ludvig Juks (1911), varjunimi Ado. Legaliseerus septembris 1954, arreteeriti 1955 ja sai 10+5 aastat. Autasustati 1998. aastal IV klassi Kotkaristiga.
Elmar Kurvits (1909), varjunimed Juku, Kure Juhan. Legaliseerus 1956. Autasustati 1998. aastal V klassi Kotkaristiga.

Legaliseeritud metsavendade Jaan Vigeli ja Ludvig Juksi arreteerimisest Põlva rajoonis

ENSV RJK juurdlusosakonna ülema asetäitja raport RJK esimehele, 14.12.1955

7. septembril 1955. aastal avati juurdlustoimik nr 14 980 Vigel, Jaan Gustavi poja ja Juks, Ludvig Danieli poja süüasjas, kes kuulusid pikka aega relvastatud terrorijõugu koosseisu, mida juhtis Roots, Jaan. 7.12.1955 asja uurimine lõpetati ja saadeti kohtusse.

Juurdluse käigus tuvastati järgmine fakt: süüdistatavad Vigel ja Juks varjasid end aastatel 1953–1954 koos teiste bandiitidega Eesti NSV Põlva rajooni Taevaskoja metsas maa-aluses punkris. 1953. aasta lõpus ja 1954. aasta alguses avastasid selle punkri kohalikud elanikud: metsavaht Tamm, Evald ja kodanik Klopets, Elmar.

1954. aasta alguses, ajal, mil nad varjasid end oma abistaja Pariots, Jaani talus, kirjutasid Vigel ja Juks kaks ähvardava iseloomuga kirja Tammele ja Klopetsile, milles hoiatasid neid, et nad ei teataks mitte kellelegi metsapunkrist, mille nad olid avastanud.

Kirjad saadeti bandiitide abistaja kaudu posti teel nimetatud isikutele.

16. veebruaril 1954. aastal konfiskeeris Võru kirjade kontrollimise punkt PK (*perlustratsija korrespondentsii*) Tamme ja Klopetsi aadressil saadetud kirjad, millel oli koos teiste allkirjadega allkiri „Koovik". Saatja aadress dokumentidel puudus.

Seoses sellega, et sel ajal toimus juurdlus Koovik, Arved Juuli poja asjas, saadeti need kirjad grafoloogilisse ekspertiisi eesmärgil teha kindlaks, et ega nende autor ei ole Koovik. Kooviku asja need kirjad mingil moel ei puutunud ja seepärast tagastati need ENSV Riikliku Julgeoleku Ministeeriumi 4. osakonnale ning nende asukohta ei ole me kindlaks teinud.

Vastavalt ENSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee juhtkonna 28.4.1954 kinnitatud plaanile viis Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee Põlva rajooni volinik vanemleitnant Gurjev bandiitide punkri kindlakstegemiseks läbi agentuurse kombinatsiooni, mis nägi ette bandiitide Vigeli ja Juksi nimel meie agendi saatmise metsavaht Tamme juurde kirjaga, mille sisu oli äravõetud kirjadega identne.

Läbiviidud kombinatsiooni tulemusena mingeid andmeid bandiitide asukoha kohta ei saadud ja agendi toodud „bandiitide" kiri jäi hoiule metsavaht Tamme juurde.

28. septembril 1954. aastal kuulas Gurjev Tamm, Evaldi tunnistajana üle Vigel, Jaani ja Juks, Ludvigi kuritegeliku tegevuse kohta ja Tamm andis tunnistusi tema poolt leitud maa-aluse punkri kohta Põlva rajooni Taevaskoja metsas ja oma korduvatest kohtumistest relvastatud bandiitidega.

Selles tunnistaja Tamme protokollis kirjutas teda üle kuulanud Gurjev üles, et 1954. aasta kevadel käis tema juures keegi tundmatu mees kirjaga, mis tema arvates võis olla talle sokutatud riikliku julgeoleku komitee organitest.

Tamm, Evaldi ülekuulamise nimetatud protokoll esitati koos teiste materjalidega Juksi ja Vigeli arreteerimise sanktsiooni saamiseks, kus juures juurdlusorganeid ei hoiatatud läbiviidud kombinatsioonist, millest saadi teada juba juurdluse käigus.

Selleks, et vältida riikliku julgeoleku komitee organite töö meetodite dešifreerimist, ei olnud meil teist väljapääsu, kui kooskõlastatult 8. sõjalaevastiku sõjaväeprokuratuuriga teha selles asjas erimäärus, mille kohaselt ettekäändel, et juurdluse käsutuses ei ole originaalkirju, ja operatiivsetel kaalutlustel ei süüdistata arreteeritud Juksi ja Vigelit ähvardava iseloomuga kirjade kirjutamise faktis.

Seega ei rakendanud Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee Põlva rajooni voliniku aparaat kirjadega operatiivset kombinatsiooni läbi viies abinõusid selle šifreerimiseks, vaid vastupidi, sättis löögi alla riikliku julgeoleku organite töö meetodite dešifreerimise, mida õnnestus vältida tänu asjas rakendatud meetmetele, millest kannan Teile ette seisukoha võtmiseks.

ALLIKAS: TIIT NOORMETS „METSAVENNAD SUVESÕJAS 1941"

ERAF 131SM.1.327, 121–123 (TÕLGE VENE KEELEST).

METSAVENDADE KIRJASÕNA PÄRNUMAAL

Ajalehe „Eestlane" juhtkiri, detsember 1945, nr 2

Metsavend Ants Kaljurand

>>1946. AASTAKS!<<

1945. aastaga on möödunud üks valurikkamaid ja masendavaid aastaid meie elus ja meie rahva ajaloos. 1945. a. lõppes sõda. Sõja lõpp tõi kaasa vabanemise paljudele türannia all kannatanud rahvastele, aga ta ei toonud Maailmale tõelist rahu. Kolm diktatuuririiki – Saksamaa, Itaalia ja Jaapan sunniti möödunud aastal alistuma, maailmaajaloo veriseim rezhiim – nõukogude orjariik jäi aga veel püsima ja nagu paljud teised rahvad, nii jäi 1945. a. ka eesti rahvas selle punase terrori küüsi. Seepärast ei toonud nii kaua oodatud sõja lõpp eesti rahvale mingit rõõmu, vaid ta täitis meie hingi veel suurema kibeduse ja ootusega.

Aastavahetusel vaatab suur osa meie rahvast meeleheitel ning sügava kahtlusega uuele aastale vastu. Paljud on kaotamas usku paremasse tulevikku või mõtlevad – kas meie elame seda enam üle? Kas meie jõuame ära oodata vabanemise tundi või oleme siis juba hukkunud koos suurema ja elujõulisema osaga eesti rahvast nõukogude vanglamüüride taga või Siberi sunnitöölaagreis.

Ühes mõttes meie peame olema siiski kindlad – võimutsegu pealegi meie maal venelased ja südametunnistuseta purustajad ja hävitajad meie oma rahva põhjakihist – nende võim ei kesta kaua.. Nii, nagu kõik vägivallavalitsused , nii kaob ka bolshevism Maailma vallutava vabaduse ja igavese õigluse ees. Bolshevism ei suuda murda meie rahva elujõudu, osa tõelisi eestlasi jääb ometi meie maale alles ja järele jäävad kindlad ja tugevad.

Seepärast, et meie ei murduks ega langeks bolshevismi vereterrori all, jäägem kindlaks oma südames ja hinges! Võidelgem bolshevismi vastu igaüks kõigepealt oma enese sees – ärgem laskem kahtlusil pugeda meie hinge ega halvata vastupanu! Mõelgem sellele, et just kahtlused on need, mis muudavad meid nõrgaks. Meie peame aga jääma tugevaks. Meie peame jääma kindlaks oma eesmärgis – i n i m s u s e ja vabaduse võidus.

1946. aastale vaatab kogu Maailm tõsise pilguga vastu. Vabades maades ei ole jälgegi „rahuaegsest" juubeldavast uusaasta-vastuvõtu meeleolust. Eelseisva aasta raskeid võitlusi nähakse selgelt enese ees. USA-st, Prantsusmaalt, eriti aga Inglismaalt kuuldub hääli, mis kinnitavad, et möödunud aasta pole veel paljudele rahvastele toonud rahu ega vaimset vabadust, vaid et ka eeloleval aastal elavad riikidevahelised suhted üle raskeid vapustusi. Rõhutatakse, et Inglismaa ei lase veel käsi rüppe ega või anda järele. 1945. a. võit ei tähenda veel puhkust, vaid on ainult üks samm edasi lõppsihi poole.

Neis tõsistes sõnades väljendub veendumus, et vabad maad läänes ei lepi Venemaa vägivallapoliitikaga, ega puhka ennem kui see kõiki rahvaid ähvardav katkukolle on puhastatud bolschevismi taudist ja on loodud kõiki maailma rahvaid ühendav Maailmariik, milles valitsevad Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni ja Maailmariigi mõtte suurima eestvõitleja - Franklin Delano Roosevelti deklareeritud 4 põhilist vabadust:

1) Vabadus igaühel oma mõtteid väljendada kõnes ja kirjas.
2) Vabadus igaühel omal viisil paluda Jumalat.
3) Vabadus majanduslikust puudusest ja hädast.
4) Vabadus hirmust vägivalla ja sõja ees.

Selline on Maailmariik, mille eest võitlevad Inglismaa ja USA

Meil on põhjust loota, et selle Maailmariigi mõte saab kohe teoks juba eeloleval aastal ja, et ka eesti rahvas liitub vabana ja samaväärsena teiste vabade rahvaste kõrvale sellesse ülemaailmlisse riiki, milles ei ole ruumi bolshevike terroril, vaid milles valitseb õ i g l u s, v a b a d u s ja r a h u.

Selles põhjendatud lootuses mingem uuele aastale vastu! Jäägem kindlaks igaüks oma südames ja meeles! Ärgem laskem kahtlusil meid nõrgendada, vaid olgem kindlad veendumuses ja usus, et headus võidab kurja, vabadus türannia ja inimsus bolshevismi.

ERAF 129SM.1.25996/3, (150 ümbrik)

Saaremaa metsavennad suvesõjas 1941

Saaremaa metsavendadest Suvesõjas 1941 on andmeid vähe. See on ka mõistetav, sest võrreldes mandril toimunud sündmustega ei olnud saarel silmapaistvaid sündmusi ja sellel on objektiivsed põhjused.

HANNO OJALO

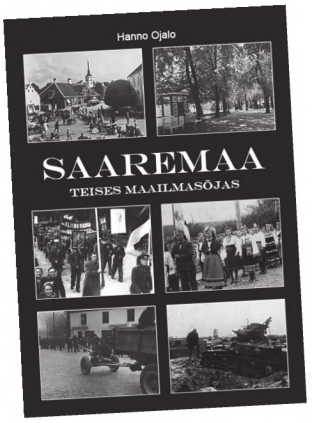

Hanno Ojalo
Saaremaa Teises maailmasõjas 1939–1945
Kirjastus Ammukaar 2019

Vaadates 1944. aastal koostatud Saaremaa Omakaitse tegevusaruannet varasematest sündmustest ei leidu selles väljamõeldud kangelastegusid. Ei ole mingit hooplemist – pigem eestlaslik vaoshoitus.

Enne Saksa sõjaväe saabumist ei toimunud Saaremaal tegelikkuses aktiivset metsavendade organiseerimist ega partisanitegevust, mis oleks kõrvutatav mandri metsavendade tegevusega. Kuigi leidus üksikuid küüditamisest ja mobilisatsioonist kõrvalehoidjaid, ei olnud kuskil tekkinud nendest olulise tähtsusega gruppi. Eraldiasuvad enesevarjajad ei koondunud ega avaldanud aktiivsust.

Põhjused olid järgmised:

a) suur küüditatute, arreteeritute ja mobiliseeritute arv Saaremaal – eriti organiseerimisel arvesse tuleva juhtkonna suhted. Näiteks reservohvitsere oli Saaremaal enne venelaste tulekut 120, pärast Saaremaa vabastamist oli neist järel vaid neli,
b) mandrist eraldatus ning selle tõttu üldisest olukorrast valitsev teadmatus,
c) suuremate metsaalade puudumine,
d) juhtide ja relvade puudus,
e) NSV Liidu baasidest tingitud eriti tihe sõjaväeline ja parteiline valve.

Viimane põhjus oligi vast kõige olulisim, kuna Saaremaa oli tol ajal sõna tõsises mõttes küllastunud rohketest Punaarmee ja Balti laevastiku üksustest, mis olid laiali üle terve maakonna. Selle tõttu ei olnud ühtegi enamvähem üksildast ja turvalist kohta metsavendade tegevusbaasiks ja peidupaigaks.

Kuigi metsavendadena peidus olevad üksikisikud ja vähemad grupid ei võtnud ette aktiivset partisanitege-

Üleskutse elanikkonnale

Seltsimehed ! Saksa verejanuline fašism on meie sotsialistliku kodumaa kiskunud sõtta. Vaatamata Kommunistliku Partei ja Nõukogude Valitsuse püüetele rahu säilitamiseks, ründasid saksa lennukid 21. juuni hommikul ilma mingi põhjuseta meie linnu, samuti alustasid pealetungi maaväed. Selline lepingu murdmine on omane vaid fašismile ja selle arukaotanud juhtidele. Fašism, tundes oma lõppu, hullununa purustab linnu ja tapab rahulikke elanikke. Kuid tal ei tule kaua täristada mõõka: meie kõik nagu üks mees astume välja endi sotsialistliku kodumaa eest. Abistame igaüks oma tegevusega meie vaprat Punaarmeed ja Mere-Sõjalaevastikku purustada alatut ründajat, täites alljärgnevaid sõjavõimude direktiive:

1) Lõpetada liiklemine linnauulitsail ja maal **kella 22 kuni kella 6-ni hommikul.** Väljapääs majadest ja asulatest ning liiklemine uulitsail on lubatud ainult linna komandandi poolt väljaantud lubadega.

2) Ühiskondlikes asutustes: **klubides, teatrites, kinodes, kohvikuis lõpetada töö kell 21.**

3) Lõpetada piirituse ja viina müük.

4) **Autotranspordi liiklemine on lubatud ainult linna komandandi erilisel loal.**

5) **Kodanike kogumine uulitsail üle kolme inimese ja kõndimine grupis on keelatud.**

6) **Linn ja külad hoida pimedatena. Autoliiklemine maskeerida, tuled pimendada.**

Järelvalve teostamine loetletud abinõude suhtes allub linna komandandile ja miilitsaülemale.

Süüdlasi käesoleva sundmääruse mittetäitmises karistatakse kohtulikule vastutusele võtmisega sõjaseaduse piirides.

Täites hoolikalt neid punkte, aitame meie vahvale Punaarmeele kaasa kiiremaks võidu saavutamiseks. Mitte unustada, et mida rohkem pingutame endid kõigi meie ülesannete täpsel täitmisel, seda väiksemad on ohvrid.

EK(b)P Saaremaa Komitee
Saare Maakonna TRSN Täitevkomitee.

Väljavõte EK(B)P partei Saaremaa komitee häälekandjast 1941.

Saaremaa garnisoni ülem kindral Jelissejev.

vust, tehti ometi intensiivset ja edukat kihutustööd nõutavate loomade ja vilja kokkutoomise vastu metsalähedastes taludes (nt Valjala metsavendade grupp). Ühel (Leisi ümbruse) metsavennagrupil oli raadioaparaat kaasas. Kuuldud teateid Saksa sõjaväe edasiliikumisest mandril levitati endiga kokkupuutes olevate kohalike elanike kaudu, andes niimoodi julgust ja lootust pääsemisse.

Varasematest organiseerimisjuhtudest on teada järgmised:

Vandenõu Kuressaare miilitsas

Juuli algul 1941 moodustus Kuressaares eestimeelsete militsionääride salajane grupp, kes oma ülesandeks seadis võimaluse saabudes üle võtta tähtsamad asutused nagu miilits, postkontor, vangla jne. Osa neist meestest võisid muidugi olla tõelised patrioodid, kuid teine osa lootis ehk poolevahetusega pääseda kättemaksust?

Suuremaks organisaatoriks on peetud miilitsas teeninud Johan Raudseppa, kes eestimeelsete kaasteenijate abiga muretses relvi ja laskemoona. Lisaks miilitsatele oli neil liitlasi igas tähtsamas asutuses, kes olid oma asutuse ülevõtmise ja väärtusliku vara päästmise organiseerijaid. Sõjategevusest oldi teadlik postkontori maja all olevasse lattu ülesseatud raadioaparaadi kaudu. Samuti saadi kolme telefonikeskjaama ametniku kaudu teada venelaste ja kommunistide telefoni teel antud käskudest ja korraldustest. Postkontoris ja telefonivõrgus oli teada 16 meest, kes oleksid võimaluse saabudes teotsenud.

Reetmise tõttu sai miilitsas osa plaanist teatavaks. Seal teenivatel asjaosalistel õnnestus viimasel silmapilgul, õhuhäire ajal, põgeneda Kärla ja Lümanda metsadesse. Pagemine toimus 6. septembril ja oli miilitsa juhtkonnale rabavaks üllatuseks. Seitse põgenikku, kes kuulusid Riigipanga Saaremaa osakonna valvemeeskonna koosseisu (Johan ja Aleksander Raudsepp, Arseni Juga, Arnold Kapp, Albert Truu, Artur Aarn, Aleksander Tammel), võtsid kaasa kaks püstolkuulipildujat, vintpüssi, püstoleid ja rohkesti laskemoona. Hävituspataljon ja miilits korraldasid neile kohe haarangud, et „reeturid" kinni püüda. Tulevahetuses sai surma Arseni Juga, kuid ülejäänud pääsesid. Kommunistliku „kindlameelsusega" üritas Vassili Riis miilitsaid kätte saada nende perekonnaliikmete pantvangistamisega ja neid ähvardati tappa, kui põgenikud välja ei tule, kuid selline julmus tekitas vastumeelsust isegi punaste endi hulgas. Seoses Saksa vägede edasitungiga jäid naised-lapsed siiski ellu. Kuid 15. septembril 1941 arreteeriti ja mõrvati Kuressaare linnusehoovis kaks eestimeelset miilitsat: Arnold Mets ja Oskar Aavik, kes olid metsavendadele relvi smugeldanud.

Leisi salk

2. septembril 1941 moodustus Leisis ustavaist isikuist algrakuke – kelle liikmeist pidi sobival momendil saama tulevase kaitseüksuse organi-

seerijad. Kohe Saksa sõjaväe saabudes (19.09) peeti seitsme osavõtjaga koosolek, kus moodustati „Leisi valla julgeoleku komitee", kes kogus ustavaid mehi enese ümber korraloomise ja -hoidmise ülesandega. Sellest kasvas välja Leisi Omakaitse kompanii.

Torgu salaselts

Torgus oli 1941. aasta kevadel organiseeritud salaselts nimega „SSR" („Suur-Soome Riik") kooliõpetaja ja endise Saaremaa skautide juhi Tammarti juhtimisel. Kolmikute süstemaatiline organisatsioon lagunes juhtide arreteerimise ja küüditamise tõttu 1941. aasta suvel tegevust avaldamata.

> **Kuna Saaremaa oli küllastunud rohketest Punaarmee ja Balti laevastiku üksustest, ei olnud ühtegi enamvähem üksildast ja turvalist kohta metsavendade tegevusbaasiks ja peidupaigaks.**

Enne sakslaste tulekut mingit määrava tähtsusega organisatsiooni ega sellest tulenevat tegevust ei olnud. Esines üksikuid mõttekaaslaste gruppe, kes tegelesid peamiselt vastupropagandaga (raadio kuulamisel saadud teadete levitamine), rekvisitsioonidest hoidumistele üleskutsumistega, vara peitmisega evakueerimise eest jne. Samaaegselt koostati üksikutes keskustes plaane Omakaitse loomiseks, kuid tegelikkuses alustati sellega alles Saksa sõjaväe saabudes.

Mida arvasid Saaremaa metsavendadest venelased?

Huvitav on märkida, et kui Saaremaa metsavennad ise oma sõnul eriti midagi peale varjamise ja uudiste levitamise ei teinud, olid nad kohaliku vene garnisoni juhtkonna andmeil väga tegusad (muide, Hiiumaal taolisi intsidente ei registreeritud). Venelaste kinnitusel tegutsesid saarel aktiivselt „nõukogudevastased põrandaalused jõud" ja saksa langevarjurid. Muidugi tuleb neisse andmetesse suhtuda suure skepsisega, sest hirmunud inimestele tundub ka oksapraksatus metsas püssilasuna ja mõne sõduri juhuslikult tehtud lask vaenlase kallaletungina. Igal juhul väidab Saaremaa garnisoni ülem kindral Jelissejev oma järjekordses aruandes, et:

„25. juunil purustati Sõrve poolsaarel jõuk – kinni võeti selle juht koos kergekuulipildujaga. 27. juunil haavati noahoobiga leitnanti, ründajalt võeti ära telefoniaparaat. 1. juulil tulistati Tagalahe piirkonnas autot. 2. juulil avastati valveposti nr 55 piirkonnas suur kaluripaat ja 8 metsa läinud inimese jäljed. 7. juulil märgati postituvisid suundumas Kuressaare poole, öösel lõigati läbi sideliin Lümandaga, aktivistidel löödi aknad sisse. 25. juulil tulistati nõukogude vahiposti Karuse piirkonnas. 1. augustil tulistati meie vahiposti sealsamas kahe ratsaniku poolt. 2. augustil tulistati vahiposti Rudes. 13. augustil avastati teetõke Kogula ja Aste lennuväljade vahel. 14. augustil tulistati kuulipildujast vahiposti Triigil." Veel olevat öösel Ratlas tapetud Pärsamaa ÜK(b)P vallakomitee sekretär Arseni Kungla. Vastuseks sellele rakendasid venelased järgmised abinõud:

1) Juuli algul konfiskeeriti elanikkonnalt kõik jalgrattad

2) Juba 30. juunil moodustati jalgratturite rood võitluseks diversioonigruppide ja langevarjuritega.

3) Alates 14. augustist alustasid tegevust ratsapatrullid.

4) Tugevdati propagandat elanikkonna hulgas, mida teostasid kohalikud kommunistid ja nõukogude sõjaväelased.

Sirvides 1941. aasta suvel ilmunud ajalehte Saarte Hääl, leiame sealt kõikvõimalikke käske, korraldusi ja üleskutseid, millega okupatsioonivõimud ja nende käsilased saarlased lausa üle külvasid.

Kuressaare elanikkonnal keelati koheselt igasugused rahvakogunemised tänavail, parkides ja platsidel. Juba esimese sõjanädala jooksul asuti konfiskeerima autosid, mootorrattaid, jalgrattaid, raadioid. Hiljem tuli ära anda ka bensiinitagavara.

Hirm kohaliku elanikkonna ees oli nii suur, et 28. juunil andis kindral Jelissejev sõjatribunaliga ähvardades käsu miilitsasse 48 tunni jooksul ära tuua kõik tulirelvad ja lisaks veel külmrelvad (mõõgad, „kinsaalid" ehk ilmselt pistodad jne).

Saaremaal langenud metsavendade nimekiri

Nimekirja koostamisel on autor kasutanud Saaremaa Omakaitse koostatud aruannet ja Heino Prunsveldi raamatut „Eesti sõjasurmad 1939–1945" omapoolsete täpsustustega.

Omakaitse 1944. aasta algul kirjutatud aruandes loetletakse üles kaheksa metsavenda, kes Suvesõjas surma said. Paraku ei olnud neil võimalust langeda otseses võitluses – nad mõrvati juba vangistatult või vähemalt võib aruandest nii välja lugeda.

Hugo Sepp – Mustjala vald, Küdema küla (16. september 1941). Tuli koju ilmselt varusid täiendama, kuid sattus punaväelaste varitsusse ja lasti maha.

Mihkel Tänak, Oskar Koppel, Aleksander Puppart, Villem Talve – neli Kärla valla Kandla küla meest. Varjasid end, kuid sattusid miilitsa kätte, vangistati ja mõrvati Kuressaares septembris 1941.

Ustav Aus – Pärsama valla Angla külast. Tuli kommunistide petlike lubaduste peale metsast välja, arreteeriti ja mõrvati Kuressaares 18. septembril 1941.

Voldemar Kään ja Aleksander Raudsepp – Kaks Kiratsi küla meest varjasid end, lasti Omakaitse andmetel maha haarangu käigus kohapeal, tegelikult hiljem Kuressaares septembris 1941.

Omakaitse seevastu ei pea metsavennaks põgenenud isamaalist miilitsameest Arseni Juga, kes tõesti sai surma tulevahetuses 12. septembril toimunud haarangus. K&E

J. Käbini kiri EK(b)P linna- ja maakonnakomiteede sekretäridele 16.04.1949

Sn. nr 68c
28.4.49.

N 8/s/267c

16.04.'49.
Salajane.

Kõigile EK(b)P linna- ja maakonnakomiteede sekretäridele.

Ärakiri: ENSV Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse juhatajale sm.PÄLL'ile.

On ilmnenud fakte, et Ukselkute ÜK(b)P liikmete, kommunistlike noorte ja ametiühingute liikmete isiklikes raamatukogudes leidub nõukogudevastast ja ideoloogiliselt vaenulikku kirjandust. Seda kirjandust antakse vahetevahel tuttavatele lugeda. On olnud juhtumeid, et taoline kirjandus on laste kaudu jõudnud koolidesse, õpilased loevad seda ja annavad ükskteisele edasi.

Seesugune kirjandus on Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse poolt raamatukogudest kõrvaldatud, et teda esineb aga veel isiklikes raamatukogudes, sest ei ole välditud veel täielikult seda vaenulikku ideoloogilist mõju, mida sellrane kirjandus lugejaile avaldab.

EK(b)P Keskkomitee peab vajalikuks, et EK(b)P linna- ja maakonnakomiteed võtaksid tarvitusele kõik abinõud, et ÜK(b)P liikmete, kommunistlike noorte ja ametiühingute liikmete isiklikud raamatukogud puhastada nõukogudevastasest, kontrrevolutsioonilisest, fašistlikust, valgekaartlikust, kodanlik-natsionalistlikust, monarhistlikust ja muust taolisest kirjandusest võimalikult lühikese aja jooksul.

(KÄBIN)
EK(b)P Keskkomitee sekretär

Trükit.2o.eks.

17 eks. EK(b)P linna- ja maakonnakomiteede sekretäridele
1 eks. Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse juhatajale sm.PÄLL'ile
2 eks. EK(b)P KK erisektori.

TAGASIVAADE

In memoriam

NIKOLAI BATURIN

5. august 1936 – 16. mai 2019

Millega mõõta klassiku suurust? Raamatumeetriga? Elu jooksul saadud autasude, lugejate ja sõprade arvu järgi? Või et kui palju on tõlgitud ja kas mitmesaja aasta pärast mõistetakse ja mäletatakse?

Nikolai Baturin sündis 1936. aastal Mulgimaal Tarvastu kihelkonnas. Tema valdavalt kalandusega tegelenud esivanemad olid Võrtsjärve äärde tulnud tsaariajal. Tema ema ja isa olid rahvuselt venelased, nende pojast sirgus oma põlvkonna imelisim (lõuna)eesti ja mulgi keelen looja.

Oma lapsepõlvest on Baturin kirjutanud raamatus „Kartlik Nikas, lõvilakkade kammija", mis on ühtlasi ülemlaul muinasjutulisele lapsepõlvelinnale. Viljandist pole, vähemalt eesti keeles mitte, keegi kunagi kaunimalt kirjutanud! Laulikutest ehk Friedrich Kuhlbars võiks olla see, kes tuleviku-sulevennale nüüd sealpoolsuses tervitades vastu astub.

Baturin ristib Viljandi Phoenixburgiks, sest linn on palju kordi tuhast tõusnud. Möödunud aastal Loomingu Raamatukogus ilmunud jutukogumikus „Fööniksburgi karusell" on meistri imetabane keel, millega klassik kodulinna ilmestab, senisest veelgi laulvam. Selles kogus on väikest linna nimetatud kord ka suurelt: Fellin. Nagu ikka tema raamatute puhul, tekib vastupandamatu soov umbes pooli

FOTOD: SCANPIX

lauseid välja kirjutada või vähemalt alla kriipsutada. Sest Baturini keel on rohkem kui jutustus, rohkem kui sõnad, selle sees on püüd ja võime puudutada olemisemõtte kallast, sellest suisa korraks kinni hoida.

Kooliteed alustas tulevane kirjanik lapsepõlve-Phoenixburgis, edasi viis elutee kaugemale. 1949. aasta küüditamise aegu oli ka Baturinite pere nimekirjas, kuid otsustavaks sai, et tee nende Võrtsjärve-äärsesse kodutallu polnud märtsis läbitav. Sellest sai kirjanik teada juhuslikult palju aastaid hiljem. Siberisse jõudis ta aga ikkagi – vabatahtlikult. Tuntud film „Karu süda" on muidugi vaid kahvatu koomiks Baturini vägevale samanimelisele autobiograafilisele romaanile, mis kõneleb tema taigaküti-elust, suhtlemisest sealse põlisrahva ja ka siit, Baltikumist küüditatutega.

1986. aastal tõi Väino Uibo Ugalas lavale Nikolai Baturini Mulgimaa-teemalise näidendi „Ilissa", mis koduteatri repertuaaris hakkas kandma nime „Kuldrannake" ja sai inimeste erilise armastuse osaliseks. Looja oli oma võimete tipus, kõik sai ainult paremaks minna. Baturin seadis Ugala trupi tarvis Aleksis Kivi romaani „Seitse venda", kirjutades sinna sisse ka vendade sündimata õe. Ka see Baturini ja Uibo ühine töö oli palju aastaid Ugala publiku poolt väga armastatud.

Kui varem olid temalt ilmunud mitu luulekogu ja paar väiksemat romaani, siis nüüd ilmusid järjest ta suured romaanid: „Karu süda", „Kartlik Nikas", „Apokalüpsis". Ta teadis, et kirjutab liiga väikese rahva keeles, et lugejaid on vähe ja mõistjaid veelgi vähem. Ometi jäi ta ikka kirjutama SELLE MAA KEELES, mõistes ennast niimoodi ise teatavasse isolatsiooni. „Karu süda" tõlgiti vene keelde, oli muidugi tõlkija, kuid lõpuks vaatas autor oma teksti ikka ise üle.

Oli nagu kaks (kirjanikku) Baturinit: üks jõuline ürgmees, teine kõikide maailma tundevirvenduste ja õrnuse kehastus. Esimene neist elas aastakümneid ajast ees ja mõtles üliglobaalselt, nägi planeeti justkui kõrvalt. Tema kirjutas „Kentauri" ja „Mongolite unenäolise invasiooni Euroopasse". Teine aga luuletas mulgi keelen, see oli ta esimene keel, mida ta oli lapsepõlves vanavanemate juures õppinud. See laulik omas ühendust kauge minevikuga, oli juuripidi kinni mullapinnas, armastas loomi ja omas ka naiselikku alget. Paljudes teostes on esindatud need mõlemad pooled ja meie, tema lugejad ning loodetavasti ka rohked Baturini-uurijad tulevikus, saame tema teostega koos kasvada, eelistades ühel eluetapil ühte ja teisel teist tema teostest vastavalt sellele, kus oma hingearengus parajasti asume.

Baturin on võrreldav Phoenixburgi järvega: mõlemad teadsid oma väärtust ning see muutis nad pisut ettearvamatuteks. Nad olid saadetud maa peale kõige kaunimasse paika, asudes nii väljaspool kriitikat ja meie armastasime ja imetlesime neid just sellistena, nagu nad parajasti ennast ilmutasid.

Meie järv on endine ikka edasi, kirjaniku jaoks, kes oli erak olnud kogu elu, said eriti rasketeks viimased aastad, mil tal olid tõsiseid probleeme füüsilise tervisega ja ta oli seetõttu sunnitud elama hooldekodus.

Imekspandavalt ehtbaturinlikult suutis ta selleski olukorras olla suur ja tugev kui karu ja/või lõvi: me ootame hingevärinaga tema viimase, hooldekodus kirjutatud raamatu, „Maskide defilee" ilmumist.

Oleme kaotanud armastatud kirjandusklassiku, eeskuju, sõbra, mõttekaaslase, kaasteelise, nähtuse ja pidepunkti. Kellegi, kes alati on olnud ja ilma kelleta muutus maailm nüüd vaesemaks. Kuid me oleme tänulikud, et teda tunda tohtisime ja et tema nüüd jõudis siit viletsusest üles, kõrgema Päikese poole. Suurkirjanik saadeti teele Phoenixburgi Jaani kirikust, puhkama Viljandi Vanale kalmistule. K&E

Aeg on üks suur sinihall lõngakera, ainult pole selge, kas sinna peale või sealt maha keritakse...

Jaanika Kressa

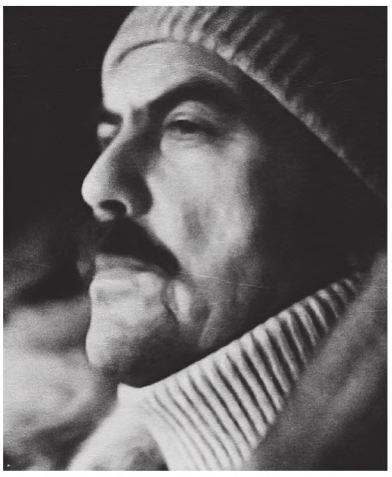

Tuntud film „Karu süda" on vaid kahvatu koomiks Baturini vägevale samanimelisele autobiograafilisele romaanile, mis kõneleb tema taigaküti-elust, suhtlemisest sealse põlisrahvaga.

Maakorraldajad

Maareformiga algas Eesti taludelt maa äravõtmine ja varade riisumine

Lembit Anton oli alates 1944. aasta sügisest suunatud Virumaale tööle maakorraldaja ja maamõõtjana. Ta nägi oma silmaga, kuidas nõukogude võim hävitas Eestis sajandite jooksul väljakujunenud õitsva küla, elujõulised traditsioonid, kombed ja külakultuuri. Algusosa Kultuur ja Elu 1/2019.

LEMBIT ANTON

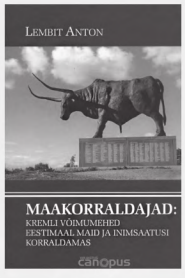

Avaldatud lühendatult Lembit Antoni raamatust „Maakorraldajad. Kremli maailmavallutajad Eestimaal maid ja inimsaatusi korraldamas"
KIRJASTUS CANOPUS

Maidla valla maakorralduskomisjonile tuli Tallinnast korraldus moodustada otsekohe Maidla vallas saksa okupante aktiivselt abistanud ja nendega koostööd teinud talupidajate nimekiri. Kõigil neil talupidajatel, kes aktiivselt abistasid saksa okupante, vähendada isiklikuks kasutamiseks jäetavat maad 5–7 hektarini. Ära võtta ka hobused, loomad, põllutöömasinad ja viljaseeme. Äravõetud maa, mis ületab 5–7 hektari piiri, anda uusmaasaajatele. Kui uusmaasaajaid ei ole, siis kanda see maa riigi reservfondi.

Valla maakorralduskomisjon tuli kokku ja esimees Vaimeli agaral osavõtul hakati aktiivselt otsima neid patuoinaid, keda võiks paigutada selle korralduse alla. Esialgu ei leitud kedagi, kellel oleks nii suur ja sügav süü, et talu ära võtta.

Endistelt suurematelt taludelt olid maareformi käigus üleliigsed maad juba ära võetud, uusmaasaajatele jagatud ja juurdelõikesaajatele antud või riigi tagavarafondi arvatud. Nüüd tulid need maad ja talud uuesti üle vaadata, küsimused uuesti läbi arutada ja uuesti nõu pidada.

Kuid nagu võis sellest määrusest aru saada, ei olnud selles juttu mitte maadest ja nende suurusest, vaid hoopis inimestest. Siin ei olnud valla maakorralduskomisjonil vaja otsustada maade küsimust, vaid hoopis inimeste küsimust. Maakorralduskomisjon pidi nüüd otsustama mitte maade, vaid inimeste saatuste üle. Siin oli kaalul elu ja surma küsimus. Siin otsustati nüüd mitte maa, vaid inimeste saatust.

See partei salakaval määrus ei olnud mõeldud mitte maade korraldamiseks, vaid sellega tahtsid võõrvallutajad korraldada Eestimaal elavate eestlaste elusid ja saatuseid ja sundida eestlasi elama venelaste kommete ja elulaadi järgi.

Heino Lipu tallu maad mõõtma

Maidla valla maakorralduskomisjonis otsiti ja vaagiti mitut talu, keda teha sakslaste käsilasteks. Täitevkomitee esimees Vaimel leidis lõpuks Unikülas Arujõe kaldal asuva metsavahi talu, keda ta pidas sakslaste abistajaks. Selle talu peremeheks oli Heino Lipp, kes oli olnud Saksa sõjaväes, praegu hoidis kõrvale nõukogude mobilisatsioonist, redutas kusagil metsas, varjas end. Naine pidas talu.

Täitevkomitee esimehe Vaimeli pealekäimisel tegi maakorralduskomisjon otsuse teha see talu sakslaste käsilase taluks, võtta ära loomad ja jätta 5–7 ha maad.

Minule kui maamõõtjale tehti korraldus maatükk välja mõõta ja piirivaiad sisse lüüa. See oli väga vastumeelne töö, isegi eluohtlik, sest selles kauges piirkonnas liikusid metsavennad. Vastu hakata ei olnud võimalik, tuli minna, kuigi teadsin, et riskeerin oma eluga.

Järgmise päeva keskpaiku sõitsin jalgrattaga vallamaja juurest minema. Ilm oli päikesepaisteline ja selge. Maad oli sinna külani umbes 15 km. Talu piirid olid mul kaartide peale juba valmis joonistatud ja ka aktid valmis kirjutatud. Arvasin, et sõidan kohale umbes kahe tunniga, postid panen püsti kahe tunniga ja õhtuks olen aegsasti tagasi.

Tegelikult ei läinud aga nii kiiresti. Metsavaheline tee oli küll hobustega lahti sõidetud, aga väga roopaline, auklik ja kivine. Kiiret sõitu ei saanud teha. Oli kohti, kus pidin jalgrattalt maha tulema ja jala kõmpima, jalgratast kõrval ajades. Kui talu värava taha jõudsin, oli kell juba kolm läbi. Nüüd pidin kiiresti tegutsema, et mitte siia metsavahele pimeda kätte jääda.

Lattidest õuevärav oli kinni. Õues kaagutasid ja siblisid kanad. Eemal, üle õue, oli väike värvitud metsavahimajake valgete aknaraamidega. Maja seinte ääres olid õitsevad lilleklumbid. Õues ei olnud mitte ühtki

elavat hinge. Panin jalgratta aia najale ja läksin avasin värava. Ootamatult ilmusid maja tagant kaks suurt tigedat koera, haukusid, lõrisesid ja tormasid minu poole. Koerad olid ohtlikud, astusin sammu tagasi ja sulgesin uuesti värava. Nüüd jäi minu ja koerte vahele värav, ühel pool väravat seisin mina ja teisel pool väravat ragistasid koerad. Nendest koertest oli võimatu mööda pääseda. Kui väravat minu ja koerte vahel poleks olnud, siis oleksid koerad mu lõhki kiskunud.

Nüüd aga avanes uks ja majast väljus noor naine. Ta tuli kiirete sammudega minu suunas ja keelas koeri. Ja koerad kuulasidki tema sõna ning tõmbusid tagasi, ainult lõrisesid veel veidi.

Ja nüüd ta seisis minu vastas teisel pool väravat ja vaatas mulle küsivalt otsa. Tal olid jalas rahvariide mustriga kollasest nahast pastlad. Kirju rahvariidekleit oli vöötatud ja kleidi peal kandis ta valgete varrukatega linast pluusi. Minu ees seisis murueide tütar, imeilus rahvariides nukk. Ma olin jahmatanud, nähes siin sügavas Alutaguse metsas sellist rahvariides kaunitari. Selle naise ilu vapustas mind ja üllatas nii, et ma ei osanud sõnagi lausuda.

„Mis te soovite?" küsis see kaunitar ja vaatas mulle väga tähendusrikkalt uudistades otsa.

„Ma olen maamõõtja, Maidla valla täitevkomitee saatis mind siia teie maid mõõtma. Ma pean teie talule uued piirid kätte näitama."

Ta nagu kohmetus, sest minu jutt tundus talle arusaamatuna. Ta kogus ennast kiiresti ja ütles:

„Palun, astuge sisse, selliseid asju me vist üle värava ajada ei saa."

„Ma oleksin juba õue tulnud, aga teie kurjad koerad hirmutasid mind tagasi."

„Tulge aga sisse, ma ajan koerad eemale."

Ma astusin nüüd väravast sisse, sest samal ajal ajas perenaine koerad eemale, koerad kuulasid sõna ja läksid sabasid liputades oma kuutide juurde.

„Tooge oma ratas ka hoovi," soovitas perenaine.

Läksin tagasi teele, tõin jalgratta hoovi ja panin ta aia najale seisma. Võtsin jalgratta lenkstangi küljest portfelli, kus olid talu kaardid ja ka määrus, mille ma pidin ette lugema ja pererahvale üle andma.

Tegin juba portfelli lahti, et võtta sealt Maidla valla maakorralduskomisjoni määrus ja see ette lugeda, kui perenaine ütles:

„Kuulge, läheme tuppa ja uurime seal neid pabereid ja plaane, siin väljas tuule käes see ei sobi."

Ja me astusimegi rahulikult kõrvuti maja poole. Läksime tuppa ja ta pakkus mulle laua taha istet. Võtsin portfellist välja talu kaardid ja laotasin need lauale laiali. Võtsin portfellist ka Maidla valla täitevkomitee maakorralduskomisjoni määruse, hoidsin seda tähendusrikkalt käes ja ütlesin:

„See siin on Maidla valla maakorralduskomisjoni määrus, mille põhjal teie talu tuleb vähendada kuni 7 hektarini. Teie talu on selle määruse põhjal kuulutatud sakslaste abistajate ja nende käsilaste taluks. Ja see määrus lubab jätta teie käsutusse ainult 7 hektarit maad. Ka loomad ja põllutöömasinad kuuluvad võõrandamisele."

Lugesin selle määruse selgel häälel ette ja kui lõpetasin, siis ulatasin selle dokumendi üle laua istuva perenaise kätte. Perenaine hakkas seda määrust lugema. Lasin tal lugemise rahulikult lõpetada ja siis täiendasin:

„Selle dokumendi koostas eile Maidla valla maakorralduskomisjon. Peamine pealepressija oli täitevkomitee esimees Vaimel, see vana pasatski. Mina selle määruse koostamisest osa ei võtnud, mina ei

Valla maakorralduskomisjoni määruse põhjal tuli saksa okupante abistanud taludel maad vähendada 5–7 hektarini. Ära tuli võtta ka hobused, loomad, põllutöömasinad ja viljaseeme.
ARHIIVIFOTO

olnud ka sellel koosolekul, kus seda määrust koostati. Mina ei ole kommunist, ma pole siin vallas poliitiline töötaja, vaid mina olen siia saadetud põllutööministeeriumi maamõõtja, tehniline tööjõud. Mina pean jälgima, et siin kõik seaduste järgi tehakse, et kommunistid siin vallas ei liialdaks ega seadusi omamoodi ei tõlgendaks.

See määrus anti mulle eile õhtupoolikul ja Vaimel käskis selle nii kiiresti ellu viia, kui võimalik ja piiripostid sisse lüüa. Ja täna ma tulingi, et teile kätte näidata, kus asuvad nüüd teie talu piirid."

Noor perenaine, see kaunitar, vaatas mind suurte uurivate silmadega. Ta kuulas mind hoolega. Kui oli juttu maade äravõtmisest, siis need ilusad silmad nagu suurenesid ärritusest, see oli nagu uskumatu – see ei või ju nii olla, sellist otsust ei saa ega ka tohi teha, et inimestelt võetakse ära nende poolt haritud maa, see maa, mis neile leiba annab!

Kui ma lõpetasin oma jutu, siis vaatas ta mulle kaua sügavalt ja pikalt otsa, ta nagu ei uskunud, mida ma räägin ja ta ei kahelnud ka minus, kuid talle hakkas pikkamööda selguma kohutav tõde. Ta vaikis ikka veel. Ma ei katkestanud seda vaikust, ma lasin inimesel tunnetada kogu seda nõukogude korra jõhkrust ja toorust, mida kannatas kogu Eesti rahvas.

Järsku ta elavnes, tõusis ja küsis minu käest:

„Te olete pika maa siia sõitnud, te olete kindlasti näljane. Oodake, ma toon teile ühe võileiva," naeratas mulle ja lippas kiirete sammudega kööki. Jäin talle juhmilt järgi vaatama. Juba ta tuligi tagasi, ühes käes oli tal taldriku peal singivõileib ja teises käes piimaklaas. Pani need minu ette lauale ja ütles:

„Palun proovige ka meie talu leiba ja piima!"

Tänasin ja hakkasin kohe sööma. Kõht oli juba tühi, keskpäev oli juba ammugi möödas ja seetõttu maitses singivõileib ja klaas piima eriti hästi. Selle talu leib oli väga maitsvalt küpsetatud.

Nüüd istus noorperenaine minu vastu laua taha, vaatas mulle väga tõsiselt otsa ja küsis:

„Mis mees te õieti olete ja kust te tulete?"

„Mina olen sündinud Rakvere vallas, Tallinna tehnikumis õppisin maamõõtmist. 1943. aastal mobiliseerisid sakslased mind Saksa sõjaväkke. Võtsin osa lahingutest Volhovi rindel ja Novgorodi linna all. Novgorodis sain ka haavata. Vapruse eest kommunismivastases võitluses autasustas Saksa väejuhatus mind Raudristiga. Alles mõni kuu tagasi kandsin ma veel Saksa sõjaväevormi ja nüüd püüan nõukogude ametivõimude eest varjata, et ma Saksa sõjaväes olin. Maamõõtmine vabastas mind Vene sõjaväe mobilisatsioonist.

Teie olete nüüd esimene, kes sellel nõukogude ajal saab teada, et ma olin Saksa sõjaväes. Ma ei karda teile seda rääkida, teid ma usaldan, sest ma tean, et ka teie mees oli Saksa sõjaväes ja ta varjab end kusagil vene timukate eest ja jätkab võitlust vene kommunistlike jätistega. Ma ei tea, kus on teie peremees ja ma ei tahagi teada, kus ta on, see pole minu asi, aga ma tean, et kommunistid otsivad teda taga ja tahavad ära tappa. Nad tahavad ka teid ja kogu teie peret ära hävitada."

Vene mõrtsukate kuritööd andsid küllalt jututeemat ja meil oli paljustki rääkida, mis venelased on juba korda saatnud Eestimaal. Sattusime hoogu ega märganudki, kuidas aeg ruttas. Oli juba saabunud videvik. Jooksin õue vaatama, kuidas on lood ilmaga. Aeg oli juba hiline, ma ei oleks jõudnud enam maad ära mõõta ja ma ei oleks jõudnud ka enne pimeda tulekut tagasi sõita. Jäi ainult võimalus kohe rattaga Maidla valda tagasi sõita ja tulla homme uuesti.

Ja siis ütles perenaine ootamatult:

„Aga mis mõtet on teil edasi-tagasi sõita. Täna jääge siia, meile öömajale. Magage end siin välja. Hommikul mõõdame talu piirid ja siis sõidate

tagasi.”

See ettepanek lõi mind pahviks, Selle ootamatu ettepaneku peale ei osanud ma öelda ei musta ega valget. See oli muidugi ideaalne võimalus, aga millist tüli ma sellega perenaisele valmistasin. Ja naeratades astus perenaine mu juurde ja küsis:

„Kas olete minu ettepanekuga nõus?”

„Ma pole mitte ainult nõus, vaid see on kõige ideaalsem lahendusvariant. Ainult ma teen teile sellega nii palju sekeldusi ja tüli.”

„Oh, see tüli pole rääkimist väärt!”

Ja juba võttis noorperenaine kogu asjaajamise enda peale.

„Teate, mis,” ütles ta, „teie vaadake siin õues ja aias ringi, mina samal ajal korraldan oma majapidamise. Lehm on vaja lüpsta, siga sööta ja endale vaja ka süüa teha. Teie olge aga siin nagu omas kodus!” ja juba lippaski ta joostes minema.

Jäin nõutult õue peale seisma. Vaatasin ringi ja siis hakkasin aru saama, et ma olen ühes Eestimaa mustertalus. Ja nüüd hakkas siin taluõuel iga asi mind huvitama – kuidas olid vaheaiad ehitatud ja värvitud, kuidas tööriistad paigutatud ja kuidas kogu taluõu oli planeeritud. Astusin aeda, siin võttis mind vastu õitemeri, tuhanded õitsevad lilled lõhnasid. Parajasti laskus päike Alutaguse ürgsete puude varju ja maapinnale tekkisid puude sakilised varjud. See oli nii lummavalt müstiline, et ma jäin seda looduse ürgset ilu imetlema. Ma olin nii vaimustatult looduse mõttesse sulanud, et ei pannud tähelegi, kui mu kõrvale astus noorperenaine ja ütles:

„Tulge nüüd, lähme tuppa õhtust sööma!”

Tänasin ja järgnesin talle tuppa. Samale lauale, kus me enne mõni hetk tagasi talukaartidega ja määrustega olime tegelenud, oli nüüd pandud valge lina. Laud oli kaetud kahele.

„Palun istuge lauda,” ütles perenaine, „ma tulen kohe!” Ja juba lippaski ta kööki, tuli sealt tagasi suure vaagnaga, millel olid praetud lihaviilud ja praetud munad. Ta jooksis veel korra kööki, tuli sealt tagasi leivataldrikuga ja piimakannuga, pani need lauale ja istus ise ka laua äärde.

„Nüüd palun hakake kohe sööma, kõik on veel tuline.”

„Kuidas te kõik nii kiiresti jõudsite valmis teha, alles me ajasime siin juttu ja juba toit valmis?”

„Mul on ka loomad juba talitatud, sead söödetud, lehm lüpstud ja joodetud.”

„Nii palju tööd selle vähese ajaga tehtud!”

„Eks siin ole ka perenaise omad nipid, kuidas seda kõike kiiremini teha,” lausus perenaine naeratades.

Ma polnud juba ammu nii korralikult kaetud laua taga söönud. Olin ju kogu aeg reisul ja ühest vallast teise sõites ei tekkinud kusagil kodutunnet. Jalgrattaga maanteel, seal oli mu kodu.

Nii ilusasti kaetud laua taga ja nii veetleva perenaisega koos istudes – see oli mulle tol perioodil midagi kaunist ja erakorralist. Tavaliselt sõin lõunat Kiviõli räpases töölissööklas, või ostsin siis poest toiduaineid ja sõin neid õhtuti voodi äärel istudes.

Pärast sööki vestlesime veel kaua kõikidest maailma asjadest. Tavaliselt öeldakse, et ilusad naised on rumalad või päris lollid, aga täna ma tundsin siin laua taga Alutaguse metsa iludusе erakordset tarkust ja teadlikkust kõikidest maailma asjadest ja ta aitas täiendada ka minu teadmisi paljudes asjades.

Kui juba väljas pimenes, siis tõusis perenaine ja ütles:

„Te olete juba väsinud ja nüüd on aeg magama minna. Ma teen teile magamiseks aseme siia diivanile.”

Juba võttiski ta kapist linad ja magamisriided ja mõne silmapilguga oli voodi valmis magamiseks. Ta soovis mulle head ööd ja rahulikku und ning juba oligi ta läinud tagumistesse tubadesse.

Ja mulle ei jäänud muud üle kui valmistuda magamaheitmiseks. Käisin veel korra õues, hingasin värsket õhku. Tulin tuppa, võtsin riidest lahti ja heitsin pehmele diivanile. Uni ei tulnud kohe, sest tänased sündmused ja siin majas toimuv andsid palju ainet, mille üle järele mõelda.

Jäin kuulatama, mis toimub kõrvaltoas, ukse taga. Ilus noor naine ärritas ja pingestas kogu mu keha. Ma oleksin tahtnud olla koos temaga seal, salapärase ukse taga. Ma kuulsin, kuidas minu kaunitar ennast vaikselt lahti riietas ja kuidas siis alasti linade vahele puges. Ma oleksin tahtnud haarata sülle need soojad rinnad ja pugeda ta paljaste jalgade vahele. Ma oleksin tahtnud tunda tema keha soojust, värinat ja tema kubemekarvade soojus oleks ärritanud mind.

Kuid mingi respekt hoidis mind tagasi ja ma ei julgenud ette võtta seda käiku, kus mu meelevaldsed tunded oleksid täitunud. Ma teadsin, et ta oli väga lugupeetud mehe abikaasa, juba see ei lubanud mul niimoodi käituda. Moraal ja eetika hoidsid mind tagasi.

Lembit Anton

Selle raamatu autor, kirjanik ja näitleja Lembit Anton (1922–2014), oli ise alates 1944. aasta sügisest Virumaal maakorraldaja ja maamõõtja. Ta on oma silmaga näinud ja isiklikult viibinud paljude nende sündmuste juures, mida ta siin kirjeldab. Ta nägi neid kannatusi, mida see venelaste maareform eesti rahvale tõi. Ta nägi ka neid kuritegusid, mida vene kommunistid ja nende eesti soost käsilased korda saatsid maareformi läbi viies. Ta nägi oma silmaga, kuidas nõukogude võim hävitas sajandite jooksul välja kujunenud õitsva küla, elujõulised traditsioonid, kombed ja külakultuuri. Ta käis samal kannatuste rajal, mida mööda läks kogu Eesti rahvas. Olen uhke selle üle, et Eesti on tugevam oma saatusest!

Ja mind hoidis tagasi ka lugupidamine lahke perenaise vastu. Võib-olla talle oleks meeldinud minu külaskäik tema juurde, aga võib-olla oleks ta solvunud minu käitumise peale. Ja et vastastikust lugupidamist mitte rikkuda, suudlesin ja kallistasin teda ainult mõttes ja mängisin ta kehavõludega, kuni uinusin.

* * *

Silmad vajusid kinni, aga ma olin veel ärkvel, kui kuulsin korraga õues koerte haukumist. Nagu läbi une nägin, et värava taha sõitis jalgrattaga üks mees. Ja see oli nagu mina. Mõtlesin, kuidas ma sain jalgrattaga sõita värava taha, kui ma magan siin diivanil. Koerte haukumine läks ägedamaks ja siis ma nägin, kuidas kolm meest haarasid automaadid, tõmbasid kuulid rauda ja asusid akende taha lahinguasendisse.

„Kurat, kes see mees on?" küsis üks neist.

„Ma pole teda siinkandis enne näinud."

„Võõras mees, mis ta siit tahab?"

„Ma saadan talle ühe valangu."

„Oota nüüd, ära ole nii kärsitu!" ütles majaperemees, pikk blond mees. „Valangu võime teha iga minut, kui tarvis, aga meil on kõigepealt vaja teada, kes see mees on ja mis ta tahab."

„Kuule, Emmi, tule siia!"

Tagumisest toast tuli kiiruga perenaine.

„Sa mine õue ja uuri välja, mis mees see niisugune on! Püüa teda kinni hoida ja teada saada, mida ta siitkandist otsib. Esita talle selliseid küsimusi, mille kaudu ka meie kuuleme siia, mis mees ta on ja mida ta tahab."

„Sa ära karda midagi, küllap meie hoiame sind kaitse all ja hoiame sõrme triklil. Meelita ta tuppa, räägi temaga ja esita igasuguseid küsimusi, siis meie kuuleme ka läbi seina, mida ta räägib."

„Poisid, teie minge lakka ja valvake seal!" kamandas pikk linalakk. „Lakast on läbi akna hästi näha, mis õue peal toimub. Mina peidan ennast siia magamistuppa, siit kuulen ma kõige paremini, mida ta räägib."

Kõik võtsid vaikselt oma asendid sisse ja jäid ootele. Perenaine Emmi astus kergel sammul läbi ukse õue, ajas haukuvad koerad oma kuutidesse ja tuli minu juurde. Kui ta sai teada minu tuleku põhjuse, et tulen maad mõõtma, siis ta kutsus mind majja, et mehed kuuleksid kõik, millest jutt käib.

Selles väikeses metsavahimajakeses on mingi salapära ja ka võlu, siin on palju asju mitmeti mõistmiseks ja arutlemiseks. Selle maja peremees on välja astunud eestiaegse õiguse kaitseks ja nüüd tahavad kommunistid selle aususe ja õigluse eest võitleja ära tappa. Nad ei saanud peremeest kätte, ta pääses mõrtsukate käest põgenema ja astus võitlusse vene kaabakate ja kõrilõikajatega.

Nüüd tungisid kommunistid tema süütu ja kaitseta noore naise kallale ja varem või hiljem nad tapavad selle ausa ja süütu eesti naise.

„Kui nad lähemal ajal teie peremeest kätte ei saa, siis tulevad nad ja võtavad teid kinni, põletavad maha teie hooned, et teil enam kusagil elada ei oleks ja kõige lõpuks saadetakse teid Siberisse. See jutt on julm ja toores ja ebainimlikult jõhker, aga nii see läheb, sest kommunistid käitusid niimoodi Venemaal venelastega ja nüüd nad tahavad teha nii ka eestlastega."

* * *

Päev oli juba ammu suures kõrges, kui ärkasin. Kohe meenus unenägu, mis ilmus mu silme ette kui ilmutus. Kõik oli olnud nagu ilmsi – koerad, perenaine ja mingid relvastatud mehed. Kuulatasin pingsalt, kas ehk kuulen nende meeste hääli, kuid ümberringi oli kõik vaikne. Väljas kires kukk, laudas ammus lehm, lambad määgisid ja kusagil nende häälte hulgas oli kuulda perenaise askeldusi.

Oli tunda praadimise lõhna, perenaine küpsetas midagi, nii meeldiv kodune lõhn keerles tubades ringi. Selline kodune köögi lõhn keerles ka alati meie kodus, kui meie ema valmistas hommikueinet. See oli see ühine köökide lõhn, mis on nii omane kõikidele meie kodude köökidele.

Pikkamööda, tasakesi avanes köögiuks ja kikivarvul tuli tuppa perenaine. Kui ta nägi, et ma olen juba ärkvel, siis ütles ta vaikse häälega:

„Tere hommikust! On aeg juba tõusta. Mul on kohvipada juba tulel."

„Tere hommikust, kallis perenaine!" tervitasin teda oma voodist.

„Kuidas magasite?"

„Magamine oli suurepärane, aitäh mõnusa voodi eest!"

„Kas und ka nägite?"

„Jah, nägin küll."

„Mida te nägite?"

„Nägin teid, koeri ja mingeid võõraid mehi."

„Pange riidesse! Pesukauss veega ja rätikuga on õues ukse kõrval pingil," ja jälle oli ta kadunud.

Tõusin, riietusin ja astusin õue, oli ilus, päikesepaisteline ilm. Ringutasin ja tegin mõned võimlemisharjutused. Ukse kõrval pingil oli tõesti valge pesukauss veega. Külm, karge vesi karastas. Võtsin valge ja puhta rätiku naela otsast ja kuivatasin end.

Kui olin hommikuse kümbluse lõpetanud ja tuppa astusin, siis oli minu magamisase diivanilt juba koristatud ja lauale laotatud valge lina.

Parajasti tuli perenaine taldrikutega ja ütles:

„Istuge kohe lauda, hakkame sööma."

Istusin lauda, samal ajal asetas perenaine lauale taldriku praetud munadega. Ka perenaine istus laua äärde ja me hakkasime sööma.

Veidi aja pärast tõusis ta, tippis jälle kööki ja tuli sealt tagasi kohvikannuga. Valas mulle ja ka endale kohvi tassi, ulatas suhkrutoosi ja väikese koorekannu ja lippas jälle kööki. Tuli sealt kohe tagasi ja kandis kätel suurt vaagnat pannkookidega. Vaat see oli

Maamõõtjate brigaad 1940-ndatel.
ARHIIVIFOTO

alles üllatus, minu lemmiktoit! Ta oli tabanud just minu maitse.

Kui ma koju läksin ja minu ema tahtis mind rõõmustada, siis praadis ta mulle alati pannkooke.

Perenaine läks veel kord kööki ja tuli tagasi, meepott käes. See oli harukordne, mis jääb kauaks meelde – pannkoogid meega ja kohvi koorega. Mind võeti siin vastu nagu kõige kallimat sugulast. Nagu ma hiljem kuulsin, oli sellel perel kombeks kõiki külalisi hästi kostitada.

Rääkisime pannkookide ja kohvi juurde ka ilmast ja inimestest, aga mitte eelseisvast maamõõdutööst ja jutuainet see noorperenaine leidis.

Kui hommikusöök lõppes, koristas perenaine kiiresti laua. Ma tänasin nii kuis oskasin perenaise kokakunsti ja külalislahkust. Võtsin portfellist talukaardid ja laotasin lauale laiali. Seletasin perenaisele ja näitasin kaardi peal, kuidas ma olin kavandanud nende uue talu piirid. Talu paremad põllud ja heinakoplid asusid maja ümbruses. Kaugemal metsas asuvad karjamaad ja heinamaad lõikasin ära ja paigutasin riigi tagavarafondi. Ümber elumaja jäi 7 hektari suurune talu, kus oli 5 ha põldu ja 2 ha head heinamaad.

Perenaine oli minu poolt planeeritud taluga nõus. Läksime õue, ma tegin puuvirna juures kaks vaia, mis oli vaja piiripostidena maa sisse lüüa. Maatüki algmõõduks otsisin põllupeenralt üles ristikivi. Nüüd võtsin mõõdulindi ja alustasin mõõtmist. Perenaine hoidis linti ühest otsast ja mina teisest. Mõõtsime talu väljakujunenud piiri mööda ettenähtud kaugusele. Sinna lõin püsti piiriposti.

Ka teise ristikivi leidsime üles ja sealt mõõtsime piiri järgmise punktini, kuhu lõin sisse teise vaia. Uus talu jäi ilus ristkülikukujuline tervik.

Keerasin lindi kokku ja panin jalgratta peale. Läksin veel kord tuppa, siin andsin perenaisele üle krundi skemaatilise plaani. Siin kirjutasime koos alla dokumendile, et ta on teadlik oma talu uutest piiridest. Üks eksemplar jäi perenaise kätte, teise panin portfelli kausta vahele.

Allkirjad olid antud, nüüd andsime ka käed. Sellega oli maamõõtmine siin talus lõppenud ja minul oli aeg lahkuda. Perenaine tuli mind õue saatma. Tänasin teda lahke vastuvõtu, toidu ja öömaja eest.

Seisime väraval ja vaikisime hulk aega. Koerad olid tulnud ka mind saatma, ja ka koerad vaikisid. Kahju oli lahkuda kaunist kodust ja nii võrratust perenaisest.

„Kuhu te kõigepealt nüüd sõidate? Kelle talu lähete jälle mõõtma?" uudistas perenaine.

„Täna ma ei lähe enam ühtegi talu mõõtma, ma lähen siit nüüd kohe Varemäe Mardi juurde. Ma pole seal juba ammu käinud."

„Kust te Marti tunnete?"

„Mart on minu koolivend. Me õppisime koos Jänedal. Kui ma siinkandis töötan, siis ma ööbin alati Mardi juures. Mardi ema võtab mind alati vastu nagu oma poega. Suurepärane külalislahke perenaine. Tean, et mind oodatakse seal juba."

Ulatasin lahkumiseks käe, vaatasin talle sügavalt silma ja soovisin talle edaspidises elus õnne. Hüppasin jalgrattale ja sõitsin minema. Teekäänakul vaatasin tagasi. Perenaine seisis ikka veel koduväraval kui eesti talu sümbol.

Kapten Pargas – Virumaa kuulsaim metsavend

Sõitsin Maidla vallamaja juurde. Otsisin üles täitevkomitee esimehe Vaimeli ja ka maakorralduskomisjoni mehed ja teatasin neile, et täna panin piiripostid püsti Arujõe kaldal Unikülas Heino Lipu talus.

Kõik olid imestunud, et ma eluga tagasi tulin, et mind seal metsavendade kodukülas üldse ellu jäeti. See oli ju Virumaa kõige kuulsama metsavenna, kapten Pargase, kodukülа. Nad ei uskunud, et ma seal üldse käisin, aga kui ma tõmbasin portfellist välja maa ülekandmise akti, millel olid Lipu talu perenaise ja minu allkirjad, siis jäid nad uskuma.

Nüüd istusin jalgrattale ja sõitsin oma koolivenna, Varemäe Mardi juurde. Mart oli kodus ja kutsus mind tuppa ja küsis kohe:

„Kust sa tuled ja mis on uudist?"

Heino Lipp (alias Pargas) mootoratta tagaistmel, 1930-ndatel.
ARHIIVIFOTO

„Käisin Unikülas Heino Lipu talus maad mõõtmas ja piirivaiasid sisse löömas."

Mart kargas nagu välgust rabatult püsti ja küsis:

„Kas sa käisid tõesti Heino Lipu talus maad mõõtmas?"

„Käisin jah, lõin vaiad püsti. Mis selles siis nii imelikku on?"

„Kas sa tead ka, kes on Heino Lipp?"

„Pole aimugi. Mul on siin dokumentides kirjas, et ta on metsavaht."

„Jah, ta on metsavaht, aga tegelikult on ta Virumaa kõige kuulsam metsavend. Tema hüüdnimi on kapten Pargas. Kõige vihasem võitleja Virumaal. Julgeoleku mehed lähevad paanikasse, kui tema nime kuulevad. Ta teeb julgeoleku meestele igasuguseid vigureid, aga nad ei saa teda kätte. Mis Pargas sinu maamõõtmisest arvas?"

„Peremeest ei olnud kodus."

„Kes siis kodus oli?"

„Kodus oli noorperenaine."

„Ah, et Emmi oli kodus, Emmi on minu sugulane."

„Kas see ilus noorik on sinu sugulane?"

„Jah, käisime koos ka Kiviõli keskkoolis. Ta abiellus Heino Lipuga ja nüüd on ta selle metsavahitalu perenaine. Kuidas ta sind vastu võttis?"

„Väga hästi ja viisakalt. Eile õhtul läks pimedaks ja ma ööbisin nende talus."

„Kus Lipp ja tema mehed olid?"

„Ma ei näinud seal mitte ühtegi meest, oli ainult perenaine ja kaks suurt koera."

„Küllap mehed olid tagatoas või pööningul peidus ja jälgisid iga su liigutust."

„Mina ei näinud ega märganud midagi."

„Täna õnne, et sa üldse veel elus oled."

„Kas sa tunned ja tead kapten Pargast ja tema mehi?"

„Muidugi tean, need on kõik meie omakandi mehed, keda venelased taga ajavad. Kõik nad on täitsamehed."

Koer hakkas väljas haukuma.

„Keegi tuleb," ütles Mart ja vaatas aknast välja.

„Kus hundist räägid, seal hunt ongi."

Õue sõitsid kolm jalgrattaga meest,

viskasid jalgrattad seina äärde ja tulid toa ukse taha. Mart läks ja tegi ukse lahti. Tuppa tormas kolm hambuni relvastatud meest. Kaelas rippusid neil automaadid, vööl olid granaadid ja käes hoidsid nad laskevalmis revolvreid. Kiirelt libistasid nad pilgud üle ruumis olevatest asjadest ja inimestest. Kõigi kolme pilgud jäid peatuma minul.

„Kes see mees on?" käratas meeste hulgast kõige pikem.

„See on maamõõtja," seletas Mart.

„Ahhaa, seda meest me just otsimegi," teatas nüüd pikk. „Kas teie käisite täna minu talus maad mõõtmas?"

„Ma ei tea, kas ma käisin just teie talus maad mõõtmas, sest teid ma näen esimest korda oma elus, aga ma käisin Unikülas asuvas Heino Lipu talu maad mõõtmas."

„Kas te ööbisite ka minu talus?"

„Jah, ööbisin küll, eile läks pimedaks ja ma ei jõudnud maad veel mõõtma hakata ja siis teie lahke perenaine ütles, et jääge ööseks, eks homme mõõdame. Ja teie perenaise lahkel loal oli mul võimalus ööbida teie kaunis kodus."

„Oleks sa minu naist kas või sõrmeotsaga puutunud, oleksid sa juba laip," ütles pikk Heino tõsiselt.

„Ma austan kõiki kauneid daame, pean nende ilust lugu ja ma ei kipu neid kohe esimesel võimalusel käperdama. Pealegi ma teadsin, et ta on Heino Lipu abikaasa, siis lugupidamisest meie kõige kuulsama metsavenna vastu ei üritanud ma teie abikaasale selliste mõtetega läheneda."

„Sa oled tubli eesti mees, anna käsi!" Pikk Heino Lipp haaras mu käe ja raputas seda tugevasti.

„Ma võtsin sind seal metsavahitalus paaril korral kirbule, aga Pikk keelas ära," seletas nendest kõige noorem mees. „Pikk ütles, et tappa võime alati, aga kõigepealt tuleb selgeks teha, kellega on tegemist, oma või võõraga."

„Perenaine, too siia midagi peale hammustada!" ütles Pikk, tõmbas taskust pudeli ja pani lauale. Istusime laua ümber vestlema ja kohe küsis Heino Lipp:

„Kuule, Mart, kust sina seda maamõõtjat tunned?"

„Me käisime koos ühes koolis," vastas Mart, „Jäneda Põllutöökeskkoolis."

„Mis värvi mees see sinu koolivend on, kas punane või valge?" uuris Heino Lipp edasi.

„Mis sa veel küsid, ta on Virumaa talupidaja poeg, Saksa sõjaväes olnud, Raudristi mees."

„Ma küsin sellepärast, et sellist meest oleks meie kampa vaja. Meil on mehi metsas palju, aga mina tahaksin metsavendade võrku laiendada üle kogu maa, üle Eesti. Ma tahaksin, et metsavennad oleksid igal pool valla täitevkomiteedes, koolides, raudteel, ehitustel. Kui meie võrk sellisel tasemel suureneks ja laieneks, siis me saaksime vene tibladele ja kommunistlikele sabarakkudele aktiivsemalt ja kohesemalt vastu hakata, palju nende plaane juba eos likvideerida. Mina tahan," ütles nüüd otsustavalt Heino Lipp, „et sina jääksid sidepidajaks meie ja Maidla valla täitevkomitee vahele. Sul on väga liikuv amet, sa saad vallas kohe kõigist asjadest teada, mida nad seal kavandavad, või mis korraldused neile ülevalt poolt tulevad ja mida nad inimeste vastu püüavad rakendada. Sa annad meile teada ja meie vastavalt olukorrale kohe tegutseme. Sul endal pole vaja tegutseda, sina ainult teadustad meile ja meie viime asjad täide. Oled nõus?"

„Teie elate ju metsas, ma ei tea, kuhu kohta teile teateid jätta."

„Teated tood siia, Mardi kätte, tema käest saame teada kõik, mida kommud vallas kavandavad."

„Kas Mart on nõus?" küsisin.

„Mardiga on juba ammu kokku lepitud, Mart on nõus."

„Siis olen mina ka nõus."

„Anna käsi!"

Lõime käed ja sellest hetkest hakkas meie salaliit tegutsema.

Esimene operatsioon, milles ma sain Pargase rühma aidata, oli Püssi elektrijaama kassa ülevõtmine. Ma sain välja uurida, millal saabub Tallinnast rahaauto. Lüganuse valla ja Maidla valla ametnike kaudu sain teada, millist teed mööda rahaauto tuleb. Andsin selle Pargasele teada. Lüganuse ja Püssi mõisa vahelisele teele pani Pargas valve välja. Auto peeti kinni, kummid lasti tühjaks ja rahakotid laaditi teise auto peale ja see sõitis Alutaguse metsa poole. Rahaauto jäi tühjade kummidega tee äärde seisma.

Minu järgmiseks ülesandeks oli välja uurida Sonda-Tudu raudteerongi täpne sõiduplaan. Uurisin välja, kus jaamades toimuvad peatused ja kui kaua, kus vedur vett võtab jne. Vastavalt rongi graafikule seadis Pargas välja oma meeskonna ja pidas Sonda-Tudu metsa vahel rongi kinni ja tühjendas oma meestega postivagunis olev raha. Rahad võeti üle ilma pauguta.

Kapten Pargase rühm ei olnud suur, aga need mehed olid kõik aktiivsed võitlejad ja nendest kujunes tulevikus kuulus kapten Pargase löögirühm, kelle ees vene julgeolek värises ja tundis hirmu. Kapten Pargas tegi oma tööd puhaste kätega, ta ei igatsenud verd. Ta püüdis hoiduda veretegudest. Kõik tema poolt kavandatud ettevõtmised olid väga hästi ette valmistatud ja nii täpselt läbi viidud, et vene julgeolekuorganid said alles siis haisu ninna, kui operatsioon oli Pargase poolt juba läbi viidud.

Väga osavalt ja samas väga salakavalalt võttis ta üle Küttejõu kaevanduse maaaluse materjalide lao ja korraldas seal olevate materjalide äravedamise. Väga peenelt ja filigraanselt oli läbi viidud operatsioon venelaste poolt eriti täpselt ja hoolikalt valvatud Sillamäe uraanikaevanduses. Siin kapten Pargas revideeris ja võttis kaasa ülisalajasi, hoolikalt valvatud

materjale ja dokumente. Vene julgeolek otsis kapten Pargast ja tema rühma kõikjalt väga aktiivselt, kuid kusagilt ei saanud nad temast jälgi.

Kapten Pargase rühma äkkrünnakud Punaarmee MGB ja hävituspataljoni üksustele, sõjasaagina kaasa võetud asutuste kassad ja kooperatiivkaupluste kaubad ning igasugused venelaste vastu võitlemise võtted ja teod said kuulsaks ka väljaspool Virumaad ja muutusid rahvapärimusteks üle Eestimaa.

Pargas oli hulljulge kartmatu võitleja. Rahva hulgas levis jutt, et Pargas olla võimudele kirjalikult teatanud, et ta ilmub ühel kindlal päeval Moskva kohvikusse.

MGB võttis kohvik Moskva ja Võidu väljaku Tallinna linnas erilise vaatluse alla.

Etteteatatud päeval olla kohvik Moskva hoone ees peatunud Willis, sealt astunud välja MGB majori mundris mees ja sisenenud kohvikusse, söönud ja joonud seal ja andnud ettekandjale ka priske jootraha. Pärast majori lahkumist leiti kohviku laualt kiri, kus oli kirjutatud:

„Söögid-joogid olid maitsvad, teenindus hea! Pargas."

Kapten Pargas kujunes vene julgeolekule kättesaamatuks ja püüdmatuks legendiks. Vene julgeolek pani kõik rattad käima, et tabada kapten Pargas, kuid alati pääses ta nendest lõksudest, mida venelased talle seadsid.

Kuid ka kapten Pargase legend lõppes!

Äraandmise kaudu sai Jõhvi lähistel ühel haarangul kapten Pargas surma. Vene julgeolekul oli vaja tuvastada Pargase isik. Tema surnukeha juurde toodi inimesi, kes tunnistaksid, et see on Pargase surnukeha, et see on Heino Lipp.

Aga keegi ei tunnistanud. Kes tundsid, need vaikisid, sest kõik kartsid tunnistada. Kui tunnistad, siis hakatakse kohe uurima, kust sa teda tunned, mis sidemed sul temaga olid. Ja sellepärast keegi ei tunnistanudki, kuigi paljud tundsid surnukehas ära Heino Lipu.

Lõpuks toodi kapten Pargase surnukeha tuvastama tema oma naine Unikülast. Naine tundis muidugi surnud mehes ära oma abikaasa, aga ta ei tunnistanud, et see on tema mees. Ta jättis vene julgeolekule veel kauaks pureda pähkli, kus on Pargas ja kes on Pargas. Vene julgeolek pidi veel kaua tuult tallama ja otsima müstiliselt kadunud kapten Pargast.

„See ei ole minu mees," ütles Emmi, Pargase abikaasa, neelates alla valusaid pisaraid. Emmi näitas end kui tõeline eesti naine, kui eesti kangelasema, kes ei andnud ära oma meest ega ka oma laste isa. Ta ei andnud vene tibladele võimalust tuvastada oma mehe surnukeha. Võime vaid kujutada, kui valus ja raske oli eesti naisel oma meest maha salata. Ta ei andnud vaenlasele võimalust irvitada surnud inimese üle, ta ei andnud vaenlasele võimalust tunda võidurõõmu.

Mida tundis ta süda, kui ta seisis oma tapetud mehe kõrval, ümberringi irvitavad vene tiblad? See tõeline eesti naine ei näidanud oma pisaraid. Püstipäi läks ta tagasi Unikülasse ja nuttis seal koos oma kolme alaealise tütrega.

Selle väärika noore eesti pereema saatis nõukogude võim koos kolme lapsega Siberisse. Siberisse saadeti ka kõik nende lähemad sugulased. Nad kõik kannatasid seal oma kannatused, aga nad tulid tagasi.

Emmi Lipp tuli tagasi koos oma tütardega. Kodukanti ei lubatud neil elama asuda, kuid kodumaa ja Eesti rahvas võttis neid vastu. K&E

Metsavennad: vasakul Heino Lipp (Pargas), paremal Voldemar Vulp.
ARHIIVIFOTO

Kommunistid ja koputajad

Kommunismi võiks käsitleda ja seletada ka nii ajas kui ka ruumis titaanlikud mõõtmed omandanud roimana, mis on suunatud nii iga üksiku inimese kui ka kogu inimkonna vastu. Kuid kui on olemas roim, kui on sajad miljonid kannatajad, siis kes on roimarid?

JÜRI PERTMANN

Algusosa K&E 1/2019

Mihhail Voslesenski kirjutab mahukas uurimuses „Nomenklatuur – Nõukogude Liidu valitsev klass" erilises maailmas elavatest riigivalitsejatest, kelle käsutuses on kõik sõnaga eri tähistatavad privileegid.

Mitmekihiline nomenklatuur

Nomenklatuuri kuulumine tähendas elamist erilistes majades, mille olid ehitanud erilised (vene keeles *spetsialnõje*) ehitusorganisatsioonid; erisuvilates ja -pansionaatides. See tähendas puhkamist ja ravi erisanatooriumites ja -puhkekodudes, erihaiglates ja -polikliinikutes. Nende käsutuses olid tavakodanikule ligipääsematud kauplused, sööklad, puhvetid ja isegi juuksurid. Kõrgnomenklatuuri kuuluvatel väljavalitutel olid erinumbritega ametiautod ja bensiinigi tankisid nad eritanklates. Nende järeltulijad käisid erilasteaedades, -koolides ja -internaatides. Nomenklatuursetele töötajatele olid ettenähtud omaette klubid, kus näidati sageli lihtsale nõukogude inimesele mittesobivaid filme. Nomenklatuurile olid ette nähtud eraldi ootesaalid suuremates raudtee- ja lennujaamades. Neile kuulus Moskvas isegi erireeglitega kalmistu.

Nõnda kulges nomenklatuurses peres sündinud isiku elukäik alates sünnitusmajast kuni surmani erilises, nn spetsiaalses keskkonnas. Ta oli igati materiaalselt kindlustatud ja talle olid tagatud nii ametialane koolitus kui ka parteiline karjäär. Lühidalt öeldes – kommunistliku riigi nomenklatuuri kuuludes elas inimene nagu kommunismis. Seda päikselist „peeglitagust maailma" valvasid tšekistide kordonid ja seda ümbritses läbitungimatu salatsemise eesriie. Sinna mitte kuuluv nõukogude kodanik oli sellest erimaailmast eraldatud samamoodi nagu välismaastki.

Tarmo Vahter kirjutab oma uurimuse „Karuks istus vangitornis..." eessõnas sellest kuidas ta vestluses EKP Keskkomitee ideoloogiasekretäri Vaino Väljasega üritab saada informatsiooni kõrgnomenklatuuri tegudest ja mis juhtus? „Siis pani Väljas paberid käest ja vaatas mulle otsa. Ta ütles: „Te leiate siit (paberitest) ainult teatava osa. Piltlikult öeldes leiate eest kardina, mille tagant paistavad kontuurid. Aga te ei näe, mis kardina taga on toimunud." Kommunistide kõrgliiga jäi lõpuni põranda alla ja isegi nende säilinud ametlikes dokumentides ei kajastanud nad alati tegelikke sündmusi. Selles maailmas valitsesid ühised saladused, ringkäendus ja telefoniõigus.

Toomas Karjahärm ja Väino Sirk kirjutavad oma koguteoses „Kohanemine ja vastupanu" ENSV nomenklatuurist järgmist /valikulised lõigud/: „Eesti haritlaskommunistide tuumiku moodustas komparteiline nomenklatuur, s.o isikud, kelle ametisse määramise kinnitasid kõrgemad parteiorganid. Reeglina kinnitati nomenklatuursetele kohtadele parteilasi. Nomenklatuuri pääsemine lõi eeldused karjääriks ja kõrgemas nomenklatuuris oli vakantside tekkimisel ja mõjukate protežeede olemasolu korral kergem edasi liikuda. Tegemist oli kinnise kastiga, kus valitses korruptsioon, ringkäendus ja afääride kinnimätsimine.

Ka nomenklatuur ise oli mitmekihiline, selle madalamate rühmade esindajaid, näiteks rajoonikomiteede poolt ametisse nimetatud koolidirektorid või haiglate peaarste pidasid kolleegid omataolisteks. Nomenklatuuri kõrgemad astmed viisid parteiladvikusse, mis seisis tavainimesest kõrgel ja kaugel. Ainult tipud /ENSV-s/ pääsesid defitsiitset tööstuskaupa ja toiduaineid müüvatesse erikauplustesse ja puhvetitesse (ametlikult polnud neid olemas, sest privileegid olid vastuolus partei poolt väljakuulutatud sotsiaalse õiglusega).

Vene teadlase A. Nekritši järgi kuulus 1980. aastatel Nõukogude Liidu nomenklatuuri kuni neli miljonit inimest. Eestis pidi see arv seega jääma 20 000 piiridesse."

Siinkohal tuletame meelde, et ENSV-s oli tema lõpupäevadel 110 000 kompartei liiget, seega kuulus ainult iga viies-kuues kommunist kuritegeliku maffia kõrgliigasse. Õige vähe oli nomenklatuuris mittekommuniste. Stalini arvamuse ja väljenduse põhjal pidi ju valitsema parteilaste ja parteitute plokk. Võib siiski arvata , et ENSV-s oli parteisse mittekuulujate arv minimaalne.

Et siduda kohalikke võimumehi

tugevamini keskusega, oli tavaks neid enne edutamist suunata Moskvasse keskaparaati tööle või stažeerima. Seal kontrolliti neid põhjalikult ja seal leidsid nad endale protežeesid, kellele hiljem võis karjääriredelil trügimisel tugineda. Nomenklatuursetest töötajatest nn rahvusvabariikides olid Moskva silmis usaldusväärsemad need kohalikud, kes olid abielus venelastega ja nii seotud vene rahvaga. Ka Eestis oli see juhtiva töötaja kvaliteedimärk." Paljud juhtkommunistid olid selle ära tabanud. Nagu näiteks Ivan Käbin, Karl Vaino, Artur Vader, Leonid Lentsman, Bruno Saul ja Mart Siimann.

Teema lõpetuseks vaatame üle mõne lõigu vene ajaloolase **Igor Bunitši raamatust „Partei kuld"**, mis ilmus eesti keeles küll kärbetega, aga mida ma soovitan igal ajaloohuvilisel tingimata läbi lugeda. Sealt saame teada ka neid Nõukogude Liidu sisemisi tegureid, mis aitasid kaasa Nõukogude Liidu lagunemisele. Veendume selles, et nomenklatuur ei saanud ega tahtnudki püsida igavesti.

„Ahne ja müüdav partokraatia, kes oli juba rüüstanud rikkaima riigi ja omastanud tema poolt hävitatava rahva sunnitöö vilja, püüdles kõrgetasemelisema ja luksuslikuma elu poole. Tal oli äkki liiga kitsaks jäänud kuuendikul maakerast. Ta soovis veeta oma elu Prantsusmaa lasuurrannikul, Itaalia plaažidel, Miami kuurortides, luksuslikes villades reklaamtulede säras ja Vahemere lainete mahedas kohinas. Ta soovis läänelikku teenindamist ja mugavust, mis ka Läänes polnud kõigile kättesaadav. Riigis juba väljakujunenud „peeglitaguses maailmas", kus kogu Nõukogude Liitu peeti mitte rohkemaks kui maailma kõige odavama tööjõu ja kahuriliha allikaks, hakkas nomenklatuur pidama kogu rahvuslikku rikkust, kaasarvatud elanikkond, oma eraomandiks. Pealegi tunnistasid nad oma karistamatust, sest Hruštšov sõlmis nendega pärast Stalini surma „püha liidu lepingu", millega tagas Nomenklatuuria kodanikele teovabaduse, isikliku julgeoleku ja kohtule allumatuse.

Me võime tänada saatust, et ENSV-s ei rakendatud selliseid kirjutamata seadusi nagu Kesk-Aasias ja Taga-Kaukaasias.

Anname sõna Bunitšile. „Enamikus neis vabariikides olid kõik partei- ja riigiametid sularaha eest vabalt ostetavad-müüdavad. Näiteks maksis Aserbaidžaanis rajooni prokuröri ametikoht 30 000 rubla, rajooni miilitsaosakonna juhataja ametikoht 50 000 rubla. Neid ametikohti võis osta rajoonikomitee sekretärilt sularaha eest. Rajoonikomitee sekretäri ametikoht maksis palju rohkem – 200 000 rubla. Selline praktika andis kiiresti areneva varimajanduse tegelastele võimaluse seada võtmepositsioonidele oma inimesed, alt kuni üles, kasvada parteinomenklatuuriga kokku ja dikteerida talle oma poliitikat.

> **Kuid punase maffia omandatud reeglistik jäi – jäid alles ühised saladused, ringkäendus ja tutvused.**
>
> — JÜRI PERTMANN —

See kõik oli Lenini kehtestatud elulaad, mille oli tõstnud seaduslikkuse tasemele Stalin ja toetanud olid seda kõik nende järglased."

Kas kõige kurja juureks on kommunistid?

Kommunistide looga seoses toon ära katkendi vabadusvõitleja, luuletaja, tõlkija ja ajakirja **Akadeemia toimetaja Jaan Isotamme** (1939–2014) samateemalisest intervjuust ligi kolmkümmend aastat tagasi, kevadtalvel 1991 Tartus Ann Mustale.

Vastus küsimusele, et kas kõige kurja juureks on kommunistid?

Aga kelle kaudu, kelle läbi ja kelle huvides me kõik siis kogu oma elu oleme kannatanud? Kes on muutnud kolmandiku maakerast hiiglaslikuks vangilaagriks ja prügimäeks, kes ripuvad edasi küünte ja hammastega võimu küljes, olles valmis ükskõik kelleks maskeeruma, et aga võim säiliks, kes mind ja sind iga päev üha türanniseerib ja teisi meietaolisi meid türanniseerima sunnib?

Loll lihteestlane ütleb: süüdi on Venemaa ja venelased. Aga kas Venemaa tapab Kosovos, võimutseb Hiinas või oli süüdi Kambodža genotsiidis? Venemaa oli vaid nakkuskoldeks, kust algas selle sotsiaalse pidalitõve levik üle maailma, esimeseks ja suurimaks ohvriks, esimestena gulagiseeritud venelased on olnud kaikaks, millega sadu teisi rahvaid peksti. Süüdi pole kaigas, vaid ikkagi käsi, mis seda hoiab. Ning selleks käeks või pigem käpaks on varsti sajandi vältel olnud Uljanovi ja tema jüngrite poolt Marxi ja teiste inimvihkajate retseptide järgi loodud roimarite organisatsioon, millele lõpliku kuju ja peaaegu globaalse võimu andis Stalin.

Inimeste teadvuses püsib kommunism ikka veel kolmes hüpostaasis: utoopilise kommunismina, sellena, mis üha horisondil kollitab, fiktiivse kommunismina, mille propageerimiseks ja üleskiitmiseks terved mandritäied metsi paberina ära raisatud on, ning tegeliku kommunismina, mille sopameres enamik meist sündimisest peale supleb, kuid mille äratundmiseks ja õige nimega nimetamiseks suuremal osal kommunismiohvritest ajusid napib.

> Aina otsitakse eufemisme ja lahendusest eemale viivaid seletusi. Mina räägin ainult tegelikust kommunismist ning nimetan selle rajajaid, arendajaid ning alleshoidjaid sama nimega mis nad ise – kommunistideks.
>
> Kommunismi võiks käsitleda ja seletada ka nii ajas kui ka ruumis titaanlikud mõõtmed omandanud roimana, mis on suunatud nii iga üksiku inimese kui ka kogu inimkonna vastu. Kuid kui on olemas roim, kui on sajad miljonid kannatajad, siis kes on roimarid? Vastus on ainult üks – kommunistid, verekarva pileti omajad.

Kommunistidel on fenomenaalsuseni arendatud oskus vastutusest kõrvale hiilida. Iga üksikparteilane on alati olnud kõrgemalseisva organi käsutäitja. Nürnbergi kohtu poolt loodud õiguspõhimõte – kuritegeliku käsu täitja on ka ise kurjategija – tema jaoks loomulikult ei kehti, sest partei tervikuna tahtis ju ainult head jne.

Terve partei mainet ohustada võivatest kuritegudest saadakse aga lahti jähuudelt laenatud meetodil – süüdi on eelmise perioodi ninamees koos mingi abstraktse nimega – isikukultus, voluntarism, stagnaaeg vms.

Lühidalt võiks nende partei ajaloo kokku võtta vormelisse: partei on vahet pidamata vigu teinud, kuid ometi on tal alati ja kõiges õigus olnud. Ning nüüd tekibki küsimus: kuidas võib täiskasvanud, terve mõistusega inimene, ilma et teda surmanuhtlusega ähvardataks, astuda selle superroimarite jõugu liikmeks, hakata selle käske täitma ning nahast välja pugema, et ise käsuandjaks saada?

Seletusi on ainult üks: inimlik alatus, kõlblusmeele atroofia või puudumine (lollus ja argus võivad ka kõne alla tulla, kuid ega needki ole kiita omadused), materiaalsete hüvede ihkamine ehk teisisõnu ahnus, karjerism ja viimaks kõige olulisemana, võimuiha. Just viimast tüüpi kommunistid jõuavad kõige kõrgematele positsioonidele ja valivad välja endi järglased. Millistest torudest ja kateldest nad selleks läbi peavad käima, milliseid inimomadusi endis jäägitult tapma, seda teavad täpselt ainult nemad ise.

Muide, Novõi Mir avaldas, kahjuks küll lühendatult prof. Mihhail Voslenski klassikalise teose „Nomenklatuur", mis otse loodusteadusliku täpsusega kirjeldab seda parteid parteis, Orwelli „sisemist parteid". Kui Aristotelesest peale on aristokraatia tähendanud riigivormina parimate valitsust, siis kommunistlikke klikke võib täie tõsidusega nimetada kakistokraatiateks, mis tähendab halvimate valitsust.

Kahekümnenda sajandi suurima vene kirjaniku Aleksandr Solženitsõni sõnum postkommunistlikule Venemaale oli: „Me peame rajama moraalse Venemaa. Ja kõigepealt tuleb rõhujatel ja timukatel **kahetseda, kahetseda, kahetseda**."

Punane maffia

Minult on mitmed tuttavad ja isegi sõbrad küsinud, et mida neist kommunistidest enam urgitseda, neid ju enam ei ole. Jah, kolmkümmend aastat on möödunud sellest kui algorganisatsioonid korjasid endi verekarva piletid kokku ja saatsid kilekotis Valgesse majja. Kuid punase maffia omandatud reeglistik ju jäi – jäid alles ühised saladused, ringkäendus ja tutvused. Nende jätkuva tegutsemise vilju tunnetame siiani.

Esimene ehmatus möödus neil esimese riigikogu valimisega. 1992. aastal oli Eestis rohkem kui pool sajandit möödas viimastest demokraatlikest valimistest. Endistel kommunistidel õnnestus nendel valimistel saada Riigikogus 34 kohta. Esimese ja teise Riigikogu liikmetest anti välja neist ülevaadet andvad raamatud: „Keda me valisime". Nomenklatuurseid kommareid oli kahes esimeses Riigikogus 7–8 isikut. Kuna ankeedis puudus küsimus nomenklatuuri kuulumise kohta, siis võime seda ainult nende eelnevate ametikohtade järgi mõistatada.

Küll aga olid küsimused kompartei kohta ja nende vastuste põhjal oli esimeses Riigikogus 33 NLKP liiget ja teises Riigikogus 59 NLKP liiget, mis selgelt näitas, et kuna ühiskonnas neile hukkamõistu ei olnud, siis võimuiha lõi välja. Hiljem on selgunud, et oma punase mineviku varjasid maha Mart Nutt ja Eiki Nestor. Märksa hullem oli lugu nendega, kes omakäeliselt tõendasid, et neil puudus koostöö KGB-ga. Eesti Endiste Poliitvangide eritoimkonna andmetel oli neid kahes esimese Riigikogus veidi üle kahekümne persooni. Aga neist pajatame lugejale juba järgmises ajakirja väljaandes.

Kuid selle loo autoril on siiani kõikidele endistele kommunistidele mõni küsimus. Ma ei räägi siin totaalsest patukahetsusest, kuid ma küsin**: „Miks te astusite kuritegeliku maffiaga sarnasesse kommunistlikusse parteisse ja mida te tänasel päeval sellest ise arvate?"**

Mulle meeldivad Rein Veidemann kirjutised ja ma lugesin ta mälestuste raamatu „Ajavahe" kaanest kaaneni läbi. Ja ma ei leidnud sealt ühtegi rida, mis oleks selgitanud, seda miks astus üks noor, andekas eesti filoloog riikliku maffia liikmeks. Miks vaikib Jaak Jõerüüt, kelle kirjutised mistahes teemal on asjalikud ja erudeeritud, sellest miks teda solvasid särgid kirjaga: „Kommarid ahju!" Kas ta tõesti ei häbene enda omaaegset kuulumist kakistokraatia toetajate hulka? K&E

KULTUURILOOLINE ARHIIV

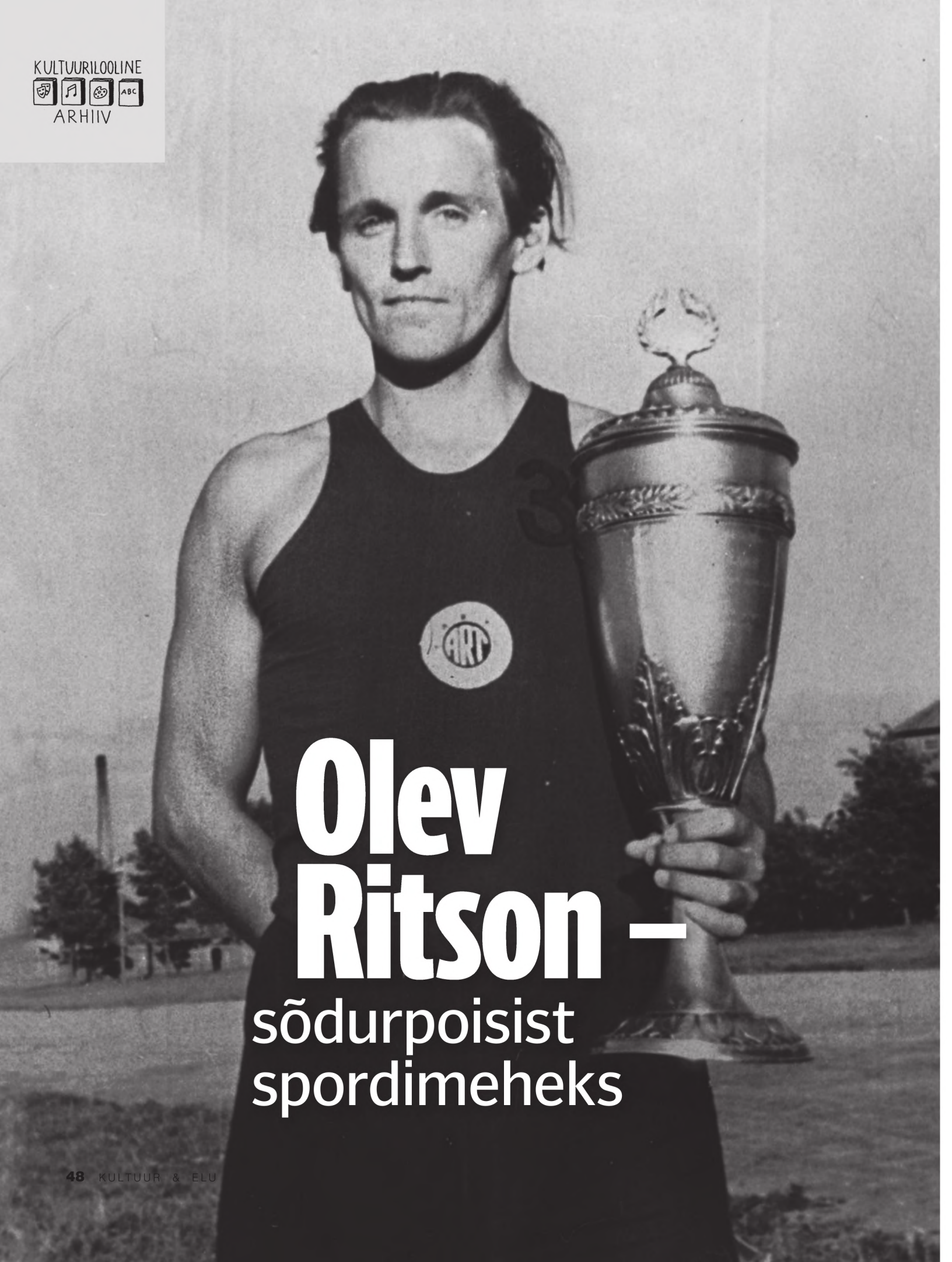

Olev Ritson – sõdurpoisist spordimeheks

23. septembril 1923 sündis Võrtsjärve ja Väikese Emajõe suudme lähedal tahtejõuline eesti mees – Olev Ritson. Kohe pärast keskkooli lõpetamist läks ta suvel 1941 vabatahtlikult võitlema meie rahvale palju kurja teinud bolševike vastu.

OTT KURS

Saanud haavata ja ravinud ennast Saksamaal, jäi ta sõja lõpus Eestisse, kus pärast lühikest metsavennaelu õnnestus sugulaste ja sõprade abil legaliseeruda, lõpetada hiljem ülikool, töötada mitmes asutuses juhtival kohal ning tegelda kogu aeg agaralt spordiga. Elu lõpuperioodi pühendas ta vanade sõjameeste kokkutulekute korraldamisele ning mitme raamatu koostamisele.

Kohtumisi kursusekaaslasega

Õppisin Olev Ritsoniga aastail 1957–1959 Tartu ülikooli majandusteaduskonna kaugõppeosakonnas. Näoarmist järeldasin, et ta on olnud sõjas, kuid sel teemal meil kunagi juttu polnud. Kui kaastudeng Elmar Haljaste (1913–1983) rääkis meile, nooremaile oma elust, siis Olev Ritson seda ei teinud. Et Haljaste ülikoolis alustatud õpingud katkestas sõda, mis tal tuli läbi teha Eesti korpuse koosseisus, arvasin, et seda teed oli tulnud käia ka Olev Ritsonil, sest nad vestlesid tihti omavahel. Oma eksitusest sain aru alles taastatud Eesti Vabariigi alguses, mil Ritson hakkas korraldama Narva pataljoni võitlejate kokkutulekuid.

Leidnud telefoniraamatust numbri ja aadressi, võtsin temaga uuesti ühendust. Tema naine Aino oli siis juba raskelt haige ning pidi suurema osa ajast veetma hooldekodus, nii et ajaloolase haridusega pojale Tõnisele (1956–2010) pidi toitu valmistama isa, kes sõitis selleks Tartusse Pikasillalt, kus tal muidu meeldis suviti elada ja kala püüda. Pärast Olevi pool kodus käimist kohtusime linnas veel paar korda, einestades koos Tiigi tänava sööklas. Kuigi Olev käis siis juba 83. aastat, oli ta ikka veel sportlik ning kõndis reipa sammuga.

Tutvunud Olevi koostatud ja toimetatud raamatuga Tõrva gümnaasiumist ning vaadanud raamatusse mitte mahtunud pilte, sain temalt 25. aprillil 2006 Narva pataljoni ajaloo kaks esimest köidet, mida enam polnud müügil, samuti klubi Wiking-Narva 3. ja 8. kokkutulekule pühendatud kirjaümbrikud. See oligi meie viimane kokkusaamine. Varsti juhtus Oleviga autoõnnetus ning ta pidi hakkama kipskraed kandma. Tema jäädavast lahkumisest 30. märtsil 2007 sain teada ajalehe vahendusel.

Lapsepõlv ja koolid

Olev Ritsoni lapse- ja koolipõlv möödus väikeses Mangu külas, mis koos Läti, Metsa, Mõisa ja Pori külaga moodustas Leebiku valla, mille elanikkonda kuulus 1922. aasta lõpus vaid 627 inimest. Olevi isa Jaan Ritson (1871–1945), elupõline kalur, oli rentinud Väikese Emajõe suudme lähedale kuus vakamaad maad ja rajanud talu. Põhilist sissetulekut saadi Emajõest ja Võrtsjärvest püütud kalast, väikest lisasissetulekut andis poe pidamine. Olevi ema Amalie Helene (1892–1976) oli saanud piimandusliku hariduse ja juustumeistri kutse. Mõlemad vanemad lõid kaasa ühiskondlikes organisatsioonides ja kultuuriritusis.

Olev oli teine laps perekonnas, kuhu kuulus veel temast kaks ja pool aastat vanem õde Asta, kelle kõrvalt õppis Olev varakult lugema. Arvud ja arvepidamine said selgeks talurahva kaupluses isa abistades, küla inimestele ja suvitajaile leiba, soola, suhkrut ja maiustusi müües. Juba viieaastaselt olnud tal võimalus kohtuda selliste teatrisuurustega nagu Paul Pinna, Paul Sepp, August Sunne, Ants Lauter, Hugo Laur, Arnol Vaino, Johannes Kaljola, Alfred Rebane, Mari Möldre, Lisl Lindau, Aino Talvi ja Salme Reek. Kõik nad olevat veetnud hooajavahelist puhkust Olevi kodukülas, elades talude aitades või lakkadel. Teatrirahvas pidanud lugu kalal ning marjul ja seenil käimisest. Lisaks pakkunud nad külarahvale etendusi mõne talu rehealuses või seltsimajas. Nad armastanud kurni mängida ning muidu külarahvaga suhelda.

Olev Ritsoni ametlik koolitee algas 10. veebruaril 1931 Pikasilla algkoolis, mille ta lõpetas kevadel 1936. Kooliskäimine oli huvitav ning õppimine ei valmistanud talle mingeid raskusi. Juba varakult sai ta spordipisiku. Enne kooli mänginud Olev näitlejatega kurni ning kooli ajal võrkpalli, talvel aga tegelnud suusatamisega. Esimesed suusad oli talle valmistanud tädipoeg Elmar. Veel pakkunud huvi uisutamine, sest jääväljadest polnud puudust.

Olevi võistlusspordi lugu sai alguse 1. mail 1933, mil nende külas toimusid esimesed kergejõustikuvõistlused naaberkihelkonna Rõngu spordihuvilisiga. Olev oli startinud täismeeste kõrval 1000 meetri jooksus, jäädes kindlalt viimaseks. Jooks algas ja lõppes spordiplatsil, kuid kulges põhilises osas maanteel. Paljajalu jooksnud Olev vaimustus odaviskest, mille tollal võitis naaberkihelkonna esindaja Ritson (nimede eestistamise järel Roopalu). Järgmisel suvel võistlesid poisid, sealhulgas Olevi teine tädipoeg Kalju Maasik, kes sõja ajal langes Tšerkassõ piiramisrõngas, visetes, tõugetes ja heidetes omatehtud kadakase oda, kivist kuuli ja kettaga. 1935. aasta suveks olid poistel aga ehtsad spordivahendid, sest Tartu tööstuskoolis õppinud Olevi tädipoeg Elmar oli valmistanud odaotsad, ketta ja kerge kuuli. Lisaks sellele mängiti igal pühapäeval koolimaja juures võrkpalli. Pallilahingud kestnud keskpäevast hilisõhtuni.

Aastal 1936 jätkas Olev õppimist Tõrva progümnaasiumis, seejärel gümnaasiumis ning Nõukogude ajal Tõrva keskkoolis. Spordiradadel

Järjekordse auhinna võitja Olev Ritson.

andsid Olev Ritsonile eeskuju temast vanemad koolipoisid, eriti aga võimlemise ja riigikaitse õpetajad, leitnandid Artur Palgi ja Herbert Nugis (1914–1994). 1939. aastal osales Olev 1000 meetri jooksus ja odaviskes Eesti mängudel kergejõustikus, kuid ei pääsenud lõppvõistlusele, sest puudusid naelkingad. Odaviskes tuli Olev kahel aastal oma kooli meistriks, muudel aladel jäid tema tulemused maha Mikeks kutsutud klassivennale, kooli parimale sportlasele Ago Roolain Mikkelsaarele (1922–1944). See arstiteadust õppima asunud mitmekülgne (kirjutas luuletusi, kogus liblikaid) noormees langes Eesti idapiiri kaitstes. Eesti aja alguses sündinuna vormisid Olevi isamaaarmastust ja rahvuskultuuri lembust haridusseltsi laulukoor, näitering, puhkpilliorkester, ÜENÜ osakond ja Kaitseliit ning eriti kooli õpilasringid. Isamaaliselt oli meelestatud valdav enamik kooliperest, kellele tekitas suurt masendust 1939. aasta septembris läbi Tõrva Pärnusse suunduv Vene tankikolonn.

Ülikoolitee algastmeil: Tartu ülikooli majandusteaduskonna kaugõppeosakonna 1. kursuse üliõpilased sügisel 1957 Vanemuise 46 õppehoone trepil. Meestudengeist on vasakult 1. Elmar Haljaste, 6. Ott Kurs ja 8. Olev Ritson.

Kui järgmisel aastal punavägi Eesti täielikult okupeeris ja meie maa Nõukogude Venemaaga liideti, hävitas uute võimumeeste kamp kooliaasta esimese kuu öösel koolimaja juures pargis asunud Vabadussõjas langenute mälestussamba. Samba pronksist sõdurikuju veeti lähedasse jõkke. Järgmise päeva õhtul otsustas kahe viimase klassi 12 poissi kuju jõest välja võtta ja ära peita. Pärast suuri pingutusi viisid poisid ülejärgmisel ööl läbi operatsiooni Juku ning peitsid kuju kalda perve alla kaevatud süvendisse. Järgnenud ülekuulamiste käigus õnnestus uurijail kindlaks teha operatsioonis osalenud poisid, keda siis kuni jõuludeni pidevalt üle kuulati. Tänu õpetaja Herbert Nugise eestkostele poisse siiski koolist välja ei visatud ega vahistatud. Karistuseks jäi poolaasta käitumise hinne „kaks".

> **Pärast suuri pingutusi viisid poisid ülejärgmisel ööl läbi operatsiooni Juku ning peitsid kuju kalda alla kaevatud süvendisse.**

Juku lugu on kajastamist leidnud Olev Ritsoni Tõrva gümnaasiumi 80. aastapäevaks 1997. aastal kirjutatud kuuesalmise laulu „Vaiksel Õhne jõe kaldal" teise poole sõnades:

Vaiksel Õhne jõe kaldal,
koolipargi puude all
seisis postil Juku,
seal mälestades neid,
kes kord sõjas päästsid meid.
Vaikse Õhne jõe kaldalt
kadus meie sõjamees.
Ei ta meeldin'd neile,
kes jään'd võõraks meile
tervelt pooleks sajandiks.
Nüüd on me kadun'd Juku
otse kooli läve ees.
Sääl ta elab ikka.
Uut aastaringi pikka
neile, kes käin'd sõjateel.

Kommunistlik agitatsioon kandis Tõrva keskkoolis nn punasel aastal vähe vilja. Kevadel 1941 oli keskkooli

lõpuklassi 32-st õpilasest vaid kaks komnoort, needki õpiedukuse poolest viletsamad. Üks komnoor istus kohe Olev Ritsoni kõrval, komnoorte juht aga otse tema ees. Õnneks need noorkommunistid klassikaaslasile siiski midagi kurja ei teinud, kuid komsomolisekretär Lembit Järv (1921–1991) pidi Saksa ajal ikkagi Lavassaare vangilaagris olema. Lõpetanud pärast sõda Tartu ülikooli õigusteaduskonna, töötas Järv Tartus autoremonditehase ja katsetehase direktorina. Heasüdamliku ja abivalmis mehena leidis tema juhitud ettevõtteis tööd mitu Saksa sõjaväes teeninud ja vangilaagrist tulnud meest, samuti Siberi küüdituskohast kodumaale jõudnud inimest. Lembit Järve pojast ja pojalastest võrsusid tõsised teadlased.

Vaenlase vastu võitlusse

14. juunil 1941 Eestis läbiviidud esimene suurküüditamine näitas noortele kätte tulevase tegevussuuna. Pärast Saksa-Vene sõja puhkemist ei jõudnud Nõukogude võim Lõuna-Eestis korraldada suuremahulist mobiliseerimist punaväkke. Nii oli Olev üks 16-st 1941. aasta kevadel Tõrva keskkooli lõpetanud poisist, kes asus vabatahtlikult bolševismi vastu võitlema. Töötanud pärast keskkooli lõpetamist kolm nädalat palka saamata Põdrala valla täitevkomitee kantseleis, oli ta juba 6. juulil 1941 koos endiste kaitseliitlastega Pikasilla omakaitse rühmas, et astuda vastu hävituspataljoni jõukudele. See lahing jäi aga pidamata, sest taganev punavägi oli silla õhku lasknud. 12. juulil ühinesid Pikasilla salga klassivennad Rõngu ja Rannu omakaitsega, et võidelda Võrtsjärve teises otsas Jõesuus. Lahingud kestsid kuni 23. juulini 1941. Olnud pärast seda mõne päeva kodus, suundus Olev koos teistega Tartusse, kust mindi ühiselt Peipsi ääres kotti haaratud punaväeüksuste riismeid likvideerima ning Põhja-Tartumaad ja Virumaad hävituspataljonlasist ja teistest punaterroristidest puhastama.

Augustikuu jooksul kammiti läbi metsad ja sood alates Kaareperest, liikudes üle Kurista, Endla soo, Vägeva, Torma, Avinurme ja Iisaku kuni põhjarannikuni ning sealt Tartu tagasi. Siis likvideeriti Eesti üksus, sest selle olemasolu ei vastanud Saksamaa huvidele *Ostland'*is ehk Ida-alal. Küll aga soodustati eestlaste võitlust Saksa väeosades. Võitlusis osalenud keskharidusega noormeestele lubati pärast aastast teenistust Saksa armees edasi õppida ülikoolis, kuid hiljem taganeti esialgsest lubadusest ning pikendati eestlaste ülikoolieelset teenistust kuni sõja võiduka lõpuni.

Pärast väikest hingetõmmet kodus algaski 29. septembril 1941 Olev Ritsoni ametlik sõjameheelu Saksa armees. Sel päeval sõitis veoautotäis noori, enamik kevadel kooli lõpetanud, lisaks veel nooremaid poisse ja endisi kaitseliitlasi riigikaitseõpetaja Herbert Nugise juhtimisel Tõrvast Viljandi, astumaks seal moodustatud 38. julgestuspataljoni, mis kandis ametlikult nime Estnische Schutzmannschafts-Batallion Nr. 38 (Fellin). Olev Ritsoni kõrval olid seal omakandi poisid Alfred Sild, Lembit Kõverik, Kalju Maasik, August Viido, Karl Laut, Karl Palumets ja Voldemar Soll. Neljakuune väljaõpe Viljandis polnud raske, sest kõik oli tuttav riigikaitsetundidest ja kevadisist väliõppusist. Jaanuari keskel 1942 lahkuti Viljandist Tartu, kus neid hoiti kuu aega karantiinis. Siis sõideti kõva pakasega hobuvooris Petseri ning sealt rongiga Luga linna, kus kompaniid paigutati valve- ja julgestustegevusse Luga ja Novgorodi vahelisse ruumi. Olnud kevadel lühikest aega pataljoni staabis ja saanud auastmes kõrgendust, tegi kapral Ritson leitnant Nugisega kontrollsõite Ingeri alale, Volosovosse ja Hatsinasse (Гатчина). Olnud vahepeal kuu aega kompanii kantseleis kirjutaja (*Schreiber*), viidi ta pataljoni palgaosakonda (*Zahlmeisterei*).

7. oktoobril 1942 oli pataljonis Eesti leegioni vastuvõtukomisjon, kes valis soovijaist välja umbes 40 meest, lisaks Ritsonile ja juba mainitud kodukandi poistele kuulus nende hulka ka leitnant Nugis. Vahepeal andis Ritson paberid sisse Tallinna tehnikaülikooli. Alles 45 aastat hiljem sai ta teada oma vastuvõtmisest ja hilisemast eksmatrikuleerimisest õppetööle mitteilmumise pärast. 12. oktoobril 1942 läks rong Lugast Pihkva suunas lootusega saada enne leegioni õppuste algust kodus pisut

14. - 16. 07. 1995
PATALJONI NARVA
KOKKUTULEK ELVAS

Narva pataljoni poiste kokkutulekute kajastusi kirjaümbrikel.

14. juunil 1941 Eestis läbiviidud esimene suurküüditamine näitas noortele kätte tulevase tegevussuuna. 29. septembril 1941 algas Olev Ritsoni ametlik sõjameheelu Saksa armees.

puhata, kuid Pihkvas liideti nendega teiste väeosade mehi ning keerati rongi suund Varssavi poole. 21. oktoobril jõuti Debica Heidelaagrisse, kus oli

Olev Ritson pühendas kogu vaba aja spordile. Olevi spordialade hulka kuulusid kergejõustik, võrk-, korv- ja jalgpall, tennis, suusatamine ja suunistus.

ees juba paar vagunitäit vabatahtlikke Tallinnast. Pärast kahekuust väljaõpet pandi Ritson jälle kompanii kirjutajaks, kuid 1. aprillil 1943 oli ta uuesti oma rühma poiste hulgas.

Saanud käia Krakovis mootorratturite kursustel ja hambaarstil, kus tõmmati välja katkised hambad, sest sõdur ei tohtinud rindel tunda hambavalu, suundus ešelon Lozovaja jaama Ukrainas, mõnekümne kilomeetri kaugusel rindejoonest, kus Ritson oli mai lõpus nädala kindlustustööde juht Nadestrova külas. Tal tuli juhendada umbes 100 ukrainlast kaitsekraavide kaevamisel. 10. juunil algas sõit puhkusele, mis kulges üle Königsbergi ja Tilsiti Tallinna, kuhu ta jõudis 17. juunil.

Kolm nädalat puhkust sai läbi. Tagasi väeossa jõudis ta 19. juulil 1943, just ohvriterohke Izjumi lahingu lõpuks. Juba 5. augustil oli Narva pataljon jälle ratastel ja paigutati Harkovi lähistele vaenlase pealetungi peatama.

SS diviisi Wiking koosseisu kuulunud Narva pataljonis võitles Olev Ritson SS-Rottenführeri auastmes. 15. augustil 1943 Harkovis peetud Hadnitsa lahingus sai ta kildudest pähe ja selga haavata. Ta viidi Dnepropetrovski laatsaretti ning saadeti sealt lennukiga Saksamaale, kus tuli olla mitmes haiglas kuni 5. maini 1944. Seejärel oli Olev Ritson rindele kõlbmatuna 20. diviisi tagavarapataljoni terviseparanduskompaniis kuni Saksa vägede taandumiseni Eestist 22. septembril 1944.

Tollaste võitluste kohta on Olev Ritson pool sajandit hiljem uuel Eesti ajal tunnistanud:

Meie, Narva pataljoni veteranid, oleme auga andnud oma osa nende ligi kolmekümnest rahvusest vabatahtlike SS-sõjameeste kõrval selleks, et Punaarmee kindralid ei jõudnud oma vägedega Normandiasse, Pariisi või Hamburgi. Olime nende pidurdajateks nii Ukrainas kui Tannenbergi liinil Narva all. Kahjuks võib ja julgetakse sellest rääkida alles nüüd, pärast kommunistlike režiimide lõppu.

Metsavennaelu ja redutamine haiglas

Olev Ritsoni metsavennaelu algas tema 21. sünnipäeval, 23. septembril 1944. Liikudes Vändrast sooviga minna veel vaba mereranna lähedusse, jõudis paarikümnemeheline rühm Läänemaale Liivi külla Kalda tallu, kust pärast kehakinnitust ja uinakut jätkati varahommikul teekonda varjulisse Patsu sohu. Et paari päeva pärast hõivas punavägi meie läänerannikku, polnud enam mõtet mere poole liikuda. Soe ja kuiv ilm võimaldas põgenikel olla lageda taeva all. Matnud relvad ja muu mittevajaliku soomätaste alla, otsustati liikuda väikeste rühmadena. Sattunud vahepeal Vene sõjaväelaste kätte, pääses erariided saanud Olev kui sõjapakku läinud poiss siiski vabaks ja hakkas Viljandi poole liikuma. Pärast küünides ööbimist jõudis Olev kolmanda päeva õhtul õe korterini Viljandis, Tallinna tänava lõpus, kuid pererahvas oli põgenenud, sest õemees Mihkel Oskar Oidermal (1902–1952) oli Omakaitse kohaliku juhina ohtlik kohale jääda. Et ka maja teised korterid olid tühjad, murdis Olev õe korterisse sisse. Et tal puudusid dokumendid, loobus Olev mõttest taotleda endale elamisluba õe korterisse ning keeras Tarvastu poole, sest seal elasid tädi ja tädimees. Tarvastust jõudis ta vanematekoju, kus Olevi abi kulus marjaks ära viljakoristusel ja kartulivõtmisel. Pärast seda algas esimene ja viimane rehepeks rehetoas, mida seni oli kasutatud vaid panipaigana. Et pääseda punaväkke võtmisest, püüdis Olev leida tööd raudteel või metsatööl, kuid edutult.

Elanud vaikselt kodus kuni jõuludeni, liitus temaga veel neli saatusekaaslast. Edaspidi hakkas viieliikmeline relvastatud rühm redutama Pikasillas, Rullis, Tõrvas, Helmes, Lõvel, Riidajas ja Kärstnas, tehes üksikuid käike kaugemalegi. Talvel kasutati liikumiseks suuski. Et polnud jälitamist, ei tulnud pidada lahinguid. Käinud vahepeal kodus, jäi Olav sinna jaanipäeva ajal pikemaks. Läinud õhtul tuttava poole metsaäärsesse majja uudiseid kuulama, sattus Olev sealt lahkudes 30. juunil 1945 kohaliku NKVD-lase Leonidi tule alla. Läbi lastud paremal käel purustati radiaalnärv ning käsi muutus töövõimetuks. Saanud esmaabi Tõrva arstilt, ühines Olev jälle oma rühmaga, kuid pärast isa äkilist surma jäi ta emale toeks koju. Olev oli just saanud 22-aastaseks.

Tõrvas töötasid juhtivatel kohtadel 1940. aastal kommunistideks hakanud kaks isa poolvenda. Selgitamaks Olevi olukorda, pöördus ema neist noorema, NKVD Tõrva voliniku Ruudi poole. Pärast ülekuulamist Tõrvas ja Valgas suunati Olev Ritson sõjakomissariaati, kus ta tunnistati sõjaväeteenistuseks kõlbmatuks. Seejärel võttis Olev ühendust Tartu närviarstidega. Jaanuaris 1946 Tartu närvikliinikus tehtud neljatunnise keerulise lõikuse järel hakkas käsi tasapisi paranema. Kliinikus leiti talle meditsiinistatistiku koht. Sinna tööle vormistamiseks tuli Tallinnast hankida sünnitunnistus, registreerida ennast maal valda sisse ning siis kohe kliiniku palvel välja, et saaks jätkata raviprotsessi. Töökoha saamiseks tuli hankida Tartus fiktiivne sissekirjutus. Tegelikult hakkas ta elama selleks vabaks tehtud labori ruumis kliinikus. 9. augustil 1946 kirjutati ta haigete nimekirjast välja ning 16.

augustil vormistati kliinikusse tööle.

Oma vaba aega hakkas Olev sisustama spordiga, mille juurde kuulus ka maastikujooks.

1946. aasta lõpuks moodustati Maarjamõisa kolme kliiniku jaoks majandusjuhataja ametikoht, millele määrati energiline Olev Ritson. Uuel töökohal oli kõvasti tegemist, sest ruumid pidid soojad olema. Kütteks sai kasutada otse metsast tulnud tooreid puid, harva ka põlevkivi. Veoks oli kasutada kaks hobust kahe mehega, kes käisid tool ülepäeviti. Vabanenud meditsiinistatistiku koha sai üks äsja vangilaagrist vabanenud endine sõjamees. Kohe järgmisel aastal hakkas värske majandusjuhataja ja VSÜ Kalevi liige Olev Ritson moodustama tervishoiutöötajate kehakultuurikollektiivi ja selle võrkpallimeeskonda. Olev töötas kliiniku majandusjuhatajana kuni oktoobrini 1949, mil avanesid uued võimalused, sest tema spordialane tegevus oli juba laiemat tähelepanu pälvinud.

Tööl. Tollase arvutustehnika moodustasid arvelauad, arvutuslükati ja vändaga ümberaetav mehaaniline arvutusmasin (vn арифмометр**) Feliks. Ülikooliõpingute alguses tuli nende kasutamises sooritada arvestus.**

Töö ja sport käsikäes

Esmalt pöördus Olevi poole klassikaaslane Priidu ehk Lembit Järv, kes töötas siis kaadriinspektorina Tartu autobaasis ning hakkas komplekteerima võistkonda esimesele autotranspordi ja maanteetööliste spartakiaadile. Lembit Järv vormistas Ritsoni autobaasi kontrolöriks, kes esines võistkonnas kergejõustikus ja võrkpallis. Kui veel samal aastal moodustati autobaasi remondiosakonnast Tartu autoremonditehas, sai selle direktoriks Järv, kes pakkus seal Ritsonile tööde vastuvõtu inseneri kohta. Juba 1950. aasta algul valiti Ritson tehase kehakultuurikollektiivi esimeheks. Ta ise esines peaaegu kõigil spordialadel, välja arvatud poks. Varsti tõusis autobaasi spordikollektiiv linna parimaks ning sai pärast ülevaatust Moskvast aukirjagi.

Olev Ritson edutati peatselt autoremonditehase plaaniosakonna juhatajaks ning aastail 1957–1962 õppis ta (kolmandal katsel) töö kõrvalt Tartu ülikooli majandusteaduskonnas, mille lõpetas edukalt. Ta tahtis astuda ülikooli kehakultuuri õppima juba 1951. aastal, kuid praagiti kohe välja. Järgmine kord lülitati ta välja majandusteaduskonna tudengite kandidaatide nimekirjast.

1954. aastal oli Olev abiellunud tehase raamatupidaja Aino Nammiga, kes mängis ka võrkpallinaiskonnas.

Olev Ritson pühendas kogu vaba aja spordile, tõmmates sinna kaasa 1956. aasta lõpul sündinud poeg Tõnise, kes tuli keskkooli meistriks suusatamises. Olevi enda spordialade hulka kuulusid kergejõustik, võrk-, korv- ja jalgpall, tennis, suusatamine ja suunistus. Tema juhitud spordikollektiiv oli linna parimaid ning esines edukalt vabariiklikel spartakiaadidel. 1965. aastal omistati Olev Ritsonile vabariigi parima spordiorganisaatori nimetus.

Samal ajal andis endast märku sovetiühiskonna pahupool. Et ema majapidamine Pikasillal oli kuulutatud pärast sõda bandiitlikuks, siis Olev ennast seal esialgu avalikult ei tohtinud näidata ning puhkas suvel kas Võsul või Kubijal. Seoses sellega, et Olev oli oma suhte Saksa sõjaväega ankeeti kirja pannud vaid kui 1943. aasta mobilisatsiooni, kutsuti ta ülekuulamisele ja nõuti selgitust varasema tegevuse kohta. Asja aitas siluda tehase direktor Lembit Järv, kel 1940. aasta komnoorte juhi ja saksaaegse vangina oli kindel seljatugi. Veel üle kümne aasta hiljem kutsuti Olev uuesti KGB-sse, seekord küll õemehe Mihkel Oderma „süüasja" uurimiseks. Et asjaosaline oli vahepeal Prantsusmaal surnud, lõpetati tema toimik.

1967. aasta algul tegi Tartu konservitehase direktor Olev Ritsonile ettepaneku tulla tööle peaökonomisti ja direktori asetäitjana.

> **Sporditegevus oli lõik, kus ka mitteparteilane sai edukalt tegutseda.**

Täiesti erineva tootmisprofiiliga ettevõttesse sisseelamine võttis aega, kuid sealse kehakultuurikollektiivi juhtimine mingit kohanemisaega ei

vajanud. Juba järgmisel kevadel rajati Pangodi järve äärde saun ja selle kõrvale 25-meetriline ujula, kus suve lõpul peeti avavõistlused. Sporditegevus oli lõik, kus ka mitteparteilane sai edukalt tegutseda. Kui aga talle pakuti preemiaks sõita võitkonnaga Soome, tõmbas KGB sellele kriipsu peale. Teda ei lastud ka 1968. aastal emaga külla õele USA-sse, nii et emal tuli seal käia järgmisel aastal üksi. Olev aga ei jätnud jonni ning pööras pilgu lähemate, Nõukogude Liidu sulasriikide poole (1970. Poolas ja 1972. aastal Ida-Saksamaal ning 1979. aastal Tšehhoslovakkias.

1976. aastal pakuti talle peaökonomisti kohta Tartu lihakombinaadis. See ülenõukogudeliidulise projekti järgi ehitatud kombinaat valmistas talle pettumuse nii tootmisprotsessi kui ka ebaausate ja ahnete tootmisjuhtide poolest. Siiski pidas ta kombinaadis vastu kuni pensioniea saabumiseni 1983. aastal.

Ka selles asutuses tuli tal juhtida spordielu. Peatselt avaneski võimalus sõita Põhja mängudele Murmanski. Seal tutvus ta paari vanahärraga Karlruhest, kellest üks kinkis Olevile moodsa suusavarustuse.

Teened tsehhidevaheliste võistluste korraldamisel ja kaasalöömine mälumängude läbiviimisel võimaldasid turniiri võitnud võistkonnale kaubelda välja turismireise Armeeniasse, Aserbaidžaani, Moldovasse, Kasahstani ja Kõrgõzstani.

Kokku töötas ta kolmes ettevõttes 33 aastat kehakultuurikollektiivi esimehena. Olev Ritsoni 60. sünnipäeva puhul kirjutati temast kõige pikemalt just Spordilehes.

Pensionipõlve ettevõtmisi

Olev Ritson sai pensionipõlve pidada üle 23 aasta . Ka see oli teguderohke aeg. Linnakorteris hoolitses ta vahepeal haigestunud naise eest ning kevade saabudes asus harima aeda isakodus Pikasillal, kus oli hea võimalus Väikese Emajõe suudmes kala püüda.

Kui 1988. aastal toodi välja meie sinimustvalge lipp, pani Olev käiku paberid küllasõiduks Baltimore'is elava õe juurde. 1989. aastal sõitiski ta kolmeks kuuks USA-sse. Seal korraldas ta Baltimore'i võõrkeelte eriklasside õpilastele ka ettekande Eestist.

Olles juba mitu aastat juhtinud spordiveteranide üritusi ning esinenud edukalt veteranide võistlusel Klaipedas Leedus, pani Olev Ritson sügisel 1989 Tartus käima veteransportlaste klubi KEVEK. Suvel 1990 sai ta Euroopa meistrivõistlusil Budapestis oma vanuseklassi takistusjooksus neljanda ning suvel 1991 veteranide maailmameistrivõistlusil kümnevõistluses kaheksanda koha. Viimase üle oli tal eriti hea meel.

25. augustil 1991 võistlesid KEVEK-i veteranid Mainiäärses Frankfurdis. Paari aasta pärast käis Olev Ritson Põhjamaade meistrivõistlusil Stockholmis ja külastas oma seal elanud õpetajat ja võitluskaaslast Herbert Nugist. Olevi viimane võistlusreis toimus 1995. aastal Kesk-Norrasse.

Vahepeal alustas Olev Ritson veel ajalooalast tegevust. Nii sai temast 1993. aastal klubi Wiking-Narva asutajaid ja kokkutulekute korraldajaid, kes võttis endale ka klubi laekuri kohustused, ning Narva pataljoni kolme ajalooraamatu koostajaid ja levitajaid, samuti idarindel langenud meeste mälestuse jäädvustajaid, eriti Tõrvas. Veel kuulus ta Eesti Vabadusvõitlejate Liitu ja Eesti Vigastatud Sõjameeste Ühingusse.

Pärandist

Olev Ritsonil läks sovetiseeritud Eestis suhteliselt hästi. Sugulaste ja sõprade abiga õnnestus tal metsavenna seisusest legaliseeruda ning asuda tööle juba 1949. aastal. Edasiõppimine ja Tartu ülikooli lõpetamine majandusteaduse alal kevadel 1962 kindlustas talle igapäevase leiva edaspidigi. Eriti hinnati aga tema sportlikku tegevust. 1963. aastal sai Olev Ritsonist spordiühingu Kalev auliige ning 1965. aastal tituleeriti ta Eesti parimaks spordiorganisaatoriks. Lühike kokkuvõte Olev Ritsoni elust ja tegevusest ongi just Eesti spordi leksikonis[1]. Saksa sõjaväes teenimise tõttu olid tema sidemed sõprade ja kolleegidega välismaal piiratud ning pikka aega ei lubatud teda raudeesriide taha. Kuid sovetliku süsteemi nõrgenemine ja kiire lagunemine kõrvaldas ka need takistused. Rajanud Tartu kergejõustikuveteranide klubi KEVEK, oli ta aastail 1989–1992 selle esimees. Osalenud aastail 1990–1994 spordiveteranide maailma ja Euroopa meistrivõistlusil, hakati pärast Olev Ritsoni jäädavat lahkumist korraldama rahvusvahelisi võistlusi juba tema auks.

> **Kui aga talle pakuti preemiaks sõita võitkonnaga Soome, tõmbas KGB sellele kriipsu peale.**

Hinnatav on Olev Ritsoni osa klubi Wiking-Narva rajamisel ja endiste sõjameeste kokkutulekute korraldamisel, Narva pataljoni ja Tõrva gümnaasiumi ajaloo uurimisel ja vastavate raamatute avaldamisel. Kui Narva pataljoni kolmeköitelise teose[2] üllitamisel osales Olev Ritson koos teiste endiste sõjameestega, siis raamatu Tõrva gümnaasiumist koostas ja toimetas ta üksinda[3].

Olev Ritsonile ja veel 177-le vigastatud Eesti sõjamehele anti Võidupüha puhul 1998. aastal väikest rahalist toetust. Eesti Vabariigi 88. sünnipäeval autasustati teda 2006. aastal Kotkaristi V klassi teenetemärgiga. Olev Ritson lahkus meie hulgast 30. märtsil 2007. K&E

SELETUSED

1 Eesti spordi biograafiline leksikon. Koostanud: Henn Saarmann, Erlend Teemägi. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2001, lk 556–557.

2 Minu au on truudus. Pataljon „Narva" ajalugu I. Peatoimetaja Harry Tulp. Tartu: OÜ Greif, 1995. Terasest tugevam. Pataljon „Narva" ajalugu II. Koostaja ja peatoimetajs Harry Tulp. Tartu: OÜ Greif ,1997, 871 lk. Visadus võitis. Pataljon „Narva" ajalugu III. Koostaja Harry Tulp. Toimetaja Eduard Vääri. Tartu: OÜ Greif, 1999.

3 Tõrva progümnaasiumis, gümnaasiumis ja keskkoolis 1936–1941 õppinud koolilapsed sõnas ja pildis. 17. ja 19. lend. Koostanud ja toimetanud Olev Ritson. Tartu, 2002.

Ettekandeid vabadusvõitleja Jüri Kuke mälestuspäeval

POLIITIKA

Unustatud tõekuulutus – Alain Besancon „Sajandi õnnetus”

Tavapärane on, et tutvustatakse uut kirjandust, mina tahan meenutada vana ja lugeda mõne kirjakoha Alain Besanconi raamatust „Sajandi õnnetus”, mis lugejaile olnud kättesaadav peaaegu paarkümmend aastat tänu Loomingu Raamatukogule ja tõlkija Katre Talvistele.

ANTS SILD

Raamatu alapealkiri kõlab: kommunismist, natsismist ja holokaustist. Et kahest viimasest on kõnelnud ja kõnelevad jätkuvalt kõik kirjatööks ja sõnaseadeks võimelised institutsioonid üle ilma, siis lubagem siinkohal valjult hääldada raamatus kirjapandud lõigukesi kommunismist. Esiteks sellepärast, et oleme nähtavalt iseendi läbielatud õnnetust unustama hakanud, teiseks sellepärast, et kommunismi kõige saatanlikum pool – nimelt MOONUTAV PEDAGOOGIKA – on igasugustest tõsistest arutlustest, analüüsidest ning hinnangutest taandumas. Nii näiteks on veider sõnavärdjas „nõukaaeg” mõrvarlikku ajastut mahendama hakanud. Traagiline ja terroristlik saab aga igal pool ja alati kanda vaid oma õiget nime, niisiis: kuritegeliku režiimi – vene nõukogude okupatsiooni aeg. Vastasel korral nihestuvad üldinimliku moraali ja eetika kategooriad, seatakse kahtlasse valgusesse ausaks jäänud kodanike kullaproov ning takistatakse isamaalise kasvatustöö korraldamist tulevikus.

„Alguses võtab suur osa rahvast pettepedagoogika heas usus vastu. Rahvas usub uude moraali koos isadelt päritud moraaliga. Ta armastab juhte, kes lubavad õnne, ta usub, et on õnnelik. Ta usub end elavat õigluses. Ta vihkab sotsialismi vaenlasi, ta annab

neid üles, kiidab heaks nende paljaksriisumise ja tapmise. Ta ühineb nende hävitamisega, aitab sellele kaasa. Ta osaleb kuritöös, seda ise märkamata. Samal ajal ta juhmistub üha rohkem teadmatusest, väärinformatsioonist, võltsloogikast ning kaotab oma intellektuaalsed ja moraalsed teetähised." (Besancon)

Kipume unustama

Ühes vanas anekdoodis küsitakse: kas kommunism on teadlaste leiutis või masside looming? Vastus on: kommunism on masside looming, sest teadlased oleksid seda eelnevalt koerte peal katsetanud.

Mõnikord kipume olnut unustama, mõnikord lausa sunnitakse unustama, rõhudes kristlikule vennaarmule: ega siis kurja kurjaga tasuta! Ja õiged ning vooruslikud on need, kes just sellist mõttelaadi endas kannavad, mitte nood Nürnberg kahe kuulutajad! Ja siin ongi see koht, mida nii väga on oodanud küüditajad ja kommunistid, kagebeelased ja nende kriminaalsed kaaslased, ka kaasajooksikud ning kollaborandid! Järgneb rõhutatult andestamise vajaduse esiletoomine, mis nüüd aga pööratud kannatanute vastu – OHVRITELT tuleb nõuda kuritööde andestamist! Heites kõrvale aksioomi, et kurjategijad peavad olema eelnevalt kuritegu tunnistanud ning seejärel hardalt kannatanutelt andestust palunud. Praegu nähtav ühepoolne andeksand on oma olemuselt vale, eksitav, silmakirjalik ja moraali kaanoneid riivav. Meie igapäevase elu praktika, poliitikakogemus, seda saatev moonutav pedagoogika ning vääras õhustikus võrsunud kasvatusprintsiibid kinnitavad eelöeldut veenvalt.

Eesti Vabariigi ajakirjandusest võib tuua praegugi näiteid, kus maailma ajaloo võikaimat diktatuuri on hakatud amnesteerima, garneerides ja kaunistades inimsusevastasust lugudega tasuta haridusest ja muinasjuttudega õnnelikust lapsepõlvest!

„...üldtunnustatud moraali ja kommunistliku moraali sasipundart on endiselt võimatu lahti harutada, viimane peidab end esimese taha, parasiteerib temal, mädandab teda, tehes temast oma nakkuse levitamise vahendi." (Besancon)

Kas see sõnum ei kisenda?

Mädandab üldinimlikku moraali, levitab nakkust – kas see sõnum ei kisenda! Samas kui kõrval silutakse sõgedust ja skolastikat, otsitakse akadeemilisest aganatemerest terakesi, et jätkuvalt kinnitada: kommunismi taotlused olid kohati toredad, aga välisvaenlased ning siseriiklikud õõnestajad ja dissidendid ei lasknud õilsatel viljadel küpseda!

> **Meenutagem, et iseseisvuse taastamise ajal oli Eestis 120 000 kommunisti-utopisti, neist 50 000 eesti päritolu.**

Nii mõnigi marksismi-leninismi, teadusliku kommunismi või polöki lugijavend, keda võib endiselt kohata ülikoolide õppetoolides või kõrgetes riigiasutustes, õppis kiiresti ära uue ideoloogilise keelepruugi, mis võimaldab lingvistilist kamuflaaži, hämaraid tõlgendusi, ümberütlemisi ja teisendusi. Siinkohal tuletab Alain Besancon meile meelde, et kommunistlik inimene ja eriti selle ideoloogia sügavustesse kaevunud inimene peaks olema psühhiaatriliste uuringute objekt. „Sest," kirjutab Besancon *„...ta näib sulgununa, tegelikkusest äralõigatuna, võimelisena oma vestluskaaslasele igavesti esitama ühtesid ja samu argumente pimestatuna ja siiski veendununa oma selges mõistuses. Sellepärast ongi psühhiaatrid sidunud seda seisundit kroonilise, süsteemse deliiriumi, skisofreenia ja paranoiaga..."* Igaühel on võimalik siit teha oma järeldus ning tuua paralleele tänapäevaga, küsides: milline osa on moonutaval pedagoogikal olnud poolsajandi jooksul ja kui suur on selle mõjuväli praegu? Igasuguse moraalse hävitamise taustaks on rumalus. Kas lihtne sõgedus on pehmendav asjaolu või kuulub see orgaaniliselt kommunistliku kurjuse koosseisu ei vaja eraldi arutelu – hinnang saab olla vaid üks: inimliku ja tavapärase teadvuse häired – kommunistidel on need aga valdavad – saavad esile tulla vaid siis, kui eelnevalt on katkenud suhe tegelikkuse ning reaalse maailmaga. Meenutagem, et iseseisvuse taastamise ajal oli Eestis 120 000 kommunisti-utopisti, neist 50 000 eesti päritolu.

Kommunism kestis nii kaua, et seda peeti sarnaseks jääajaga, erakordselt külmade talvede reaga. Kui kliima on jälle soojenenud, ei mõelda sellele enam ning võetakse päikese paistel käsile igapäevased toimetused," kirjutab Besancon. Ja tundub et prohvetlikult. End ajalukku mõeldes – just siis, kui eesti rahvas päikesepaistel ning palehigis oma 140 000 talus ennastunustavalt tööd murdis ning kodusid ehitas, ilmusid lagedale peninukid ja koerakoonlased – see tähendab eesti kommunistid. Mõne kuuga oli segamini paisatud kogu normaalne töö ja elamise rütm ning iseseisev väikeriik vajus põhjatusse mülkasse. Saabunud oli tõeline jääaeg...

Ajalugu ei pea ennast alati kõige koledamal kombel kordama. Aga Aristotelese antiikset sõnumit: need, kes ei tunne huvi poliitika vastu, riskivad sellega, et neid juhivad hullud – maksab meenutada küll. Sinna juurde võib lugeda õpetlikke, tarkade inimeste mõttetööna valminud raamatuid, sealt enda jaoks olulisi sõnumeid otsida ning koos tagasivaatega leida alati võimalus ka ette vaadata. Seda nii otseses kui ka ülekantud tähenduses...

Siinse raamatuga tasub taastutvuda. Ei kahetse ka need, kelle jaoks „Sajandi õnnetuse" lugemine on esmane. K&E

Kangelaste mälestamisest

Jüri Kuke mälestuspäeval on küllap sobiv meenutada ka meie sõjakangelasi – Eesti Vabaduse Risti kavalere – kellest teame rohkem kui II maailmasõja aegsetest ja hilisematest kangelastest.

PRIIT SILLA
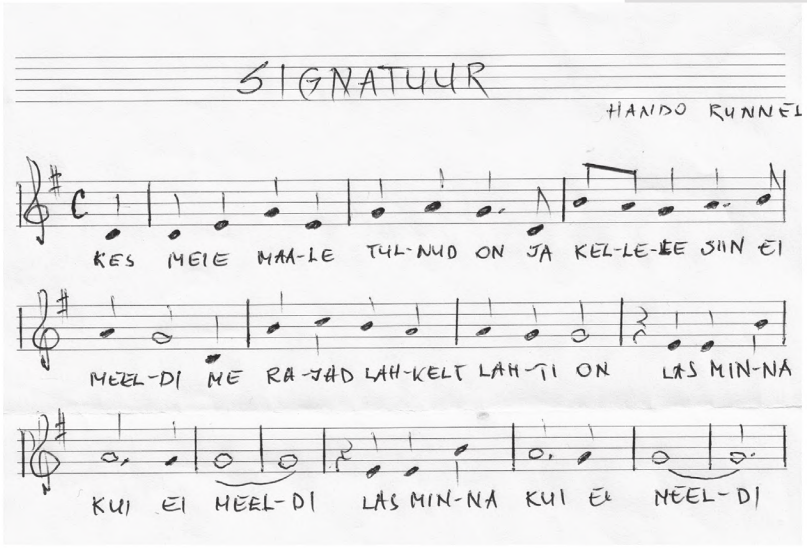
Vabadusristi Vennaskonna signatuur

Samas on põhjust käsitleda kommunistide vale sügavust ja põhjatust: meie idanaabri antud nimi senisele Eesti Vabariigile kõlas: Eesti Nõukogude Sotsialistlik Vabariik. Eestigi ei tähendanud siin seda, mis oli eestlastel teadvuses, Nõukogude ei sisaldanud ju mingeid nõukogusid, vaid kompartei ainuvõimu, sotsialistlik pidanuks olema tootmisvahendite ühiskondlik omandivorm, kuid oli kompartei omandivorm, ja inimeste võrdsus avaldus selles, et alistatud rahvas tohtis hingata sama õhku mis kommunistid. Vabariik tähendas seda, et alistatud rahvas oli vaba kõigist inimõigustest.

Selle kõikehõlmava vale vastu astus välja ka Jüri Kukk, teades, et see on eluohtlik – nagu oli iga sõjakangelase tegu lahinguväljal. Meie, st taastatud Eesti Vabariigi kodanike aukohus on oma kangelasi mäletada ja nende lugu tulevastele põlvedele edasi anda.

Igas kihelkonnas peaks olema mälestusmüür

Möödunud suvel rajasime Kärstna lahingus langenute ausamba, mis sai taastatud 1989. aastal, juurde Helme ja Tarvastu kihelkonna Vabadusristi kavaleride mälestusmüüri, millel on 87 nime. Sellega tõime esile kõigi piirkonna sangarite, Vabadussõja võitjate ja selles ellujäänute nimed, et nende järeltulijad ja sugulased saaksid tänulikkust ja uhkust tunda tänapäevalgi. Niisugused mälestusmüürid peaksid olema teisteski Eesti paikades, kusjuures hõlmataks kihelkondade, mitte valdade alasid. (Vallad on kaduv nähtus, kihelkonnad igipüsivad.)

> **Vabadusristi kavaleride mälestusmüürid peaksid olema teisteski Eesti paikades, kusjuures hõlmataks kihelkondade, mitte valdade alasid.**

Kui tekib küsimus, kuidas selgitada välja piirkonnaga seostuvate sangarite nimed, siis teatagu: kõik Vabadusristi kavalerid on kirjas 1000-leheküljelises raamatus „Eesti Vabaduse Risti kavalerid", mille on koostanud Jaak Pihlak, Mati Strauss ja Ain Krillo (Viljandi muuseumi väljaanne, trükitud 2016. aastal). Raamat sisaldab 3126 kavaleri andmeid koos lühikese eluloo ja pildiga. Raamatu saab lähimast ajaloomuuseumist, müügil neid pole, samuti mitte kohalikes raamatukogudes.

Mõni sõna Vabadusristi Vennaskonnast

Veidi üle aasta tagasi algatatud mõte moodustada VRV – Vabadusristi kavaleride austamiseks ja vaba Eesti mõtte edasi kandmiseks vennaskond, kuhu kuuluvad eelkõige Vabadusristi kavaleride järeltulijad, seejärel hilisemad Eesti vabaduse eest võidelnud isikud, ei ole päris kaljule kukkunud seeme. Meil on palju sõpru, muidugi kõigepealt eakaid, aga ka noor eesvõitleja, kes õpib alles ülikoolis. Meil on, tänu Kristi Vastissonile ja Henri Lohule loodud muusikaline tervitus, signatuur, nii lauldavalt kui ka instrumentaalselt kasutatav. Signatuuri sõnad pärinevad Hando Runnelilt.

Kuulakem, miks ei võiks see olla meie kõigi kokkusaamiste avaja.

Kes meie maale tulnud on
Ja kellele siin ei meeldi,
Me rajad lahkelt lahti on –
Las minna, kui ei meeldi.

K&E

Aida Markus (Velise) ja kindlameelne Richard Markus.

Jäljed viisid Nõmmele

Repressioone täis nõukogude ajal käisid Nõmmel Aida Markuse (Velise) juures koos –, kuigi see oli keelatud ja isegi nuheldav –, need, kes olid nooruses Eesti Vabariigi ajal andnud skaudivande, milles sisaldub üks oluline lubadus: olla truu oma isamaale ja rahvale. Ja seda kogu eluks!

LEHO MÄNNIKSOO

Nõmmel koos käinud skaudid ja gaidid hoidsid seda vaimu kindlalt kuni surmani. Nad ei võinud aimatagi, et noortena antud vandetõotust saavad nad hoolimata sõjale ja riigivõimu muutustele ka vanemas eas avalikult kuulutada ja seaduslikult ellu viia.

30 aastat tagasi, jüripäeval, 23. aprillil 1989. aastal, said nad Tallinnas Stoltingi tornis taas kokku ning välismaal tegutsenud skaudigildide eeskujul loodi ka Tallinnas meie skautluse isa Anton Õunapuu nime kandev skaudiveteranide gild. Peagi tekkisid selle eeskujul mitmel pool Eestimaal gildid, mis koondusid keskgildi ümber ja võeti vastu ülemaailmsesse rahvusvahelisse perre.

Nõukogude ajal käidi koos ja toetati üksteise vaimu, mille lained Siberisse saadetud ning sealt saadud kirjades olid nii mõnegi inimese jaoks kindlateks eluvaimu toeks ning kosutajateks.

Anton Õunapuu nimelise gildi arhiivis on hulk pärandusena toodud materjale, nii kirju kui ka protokolle, üleskirjutisi ja fotosid, isegi postmargikogusid.

Üks mahukamaid on Aida Markuse kirjade mapp. See räägib ühe armastusloo tugevusest, mis sai pärast pikki ootusi ja vintsutusi karmis vangistuses õnneliku lõpu. Need on kirjad tol ajal veel Aida Velisele, kellest sai hiljem Aida Markus. Kirjade saatja ja saaja oli Richard Markus. Tema kodumaale saadetud kirjaread tekitavad loodetavasti ka siinse kirjutise kaudu meelekindlust. Tähistagu need kirjad ühtlasi ajaloolises valguses Anton Õunapuu nime kandva gildi kolmekümnendat sünnipäeva. K&E

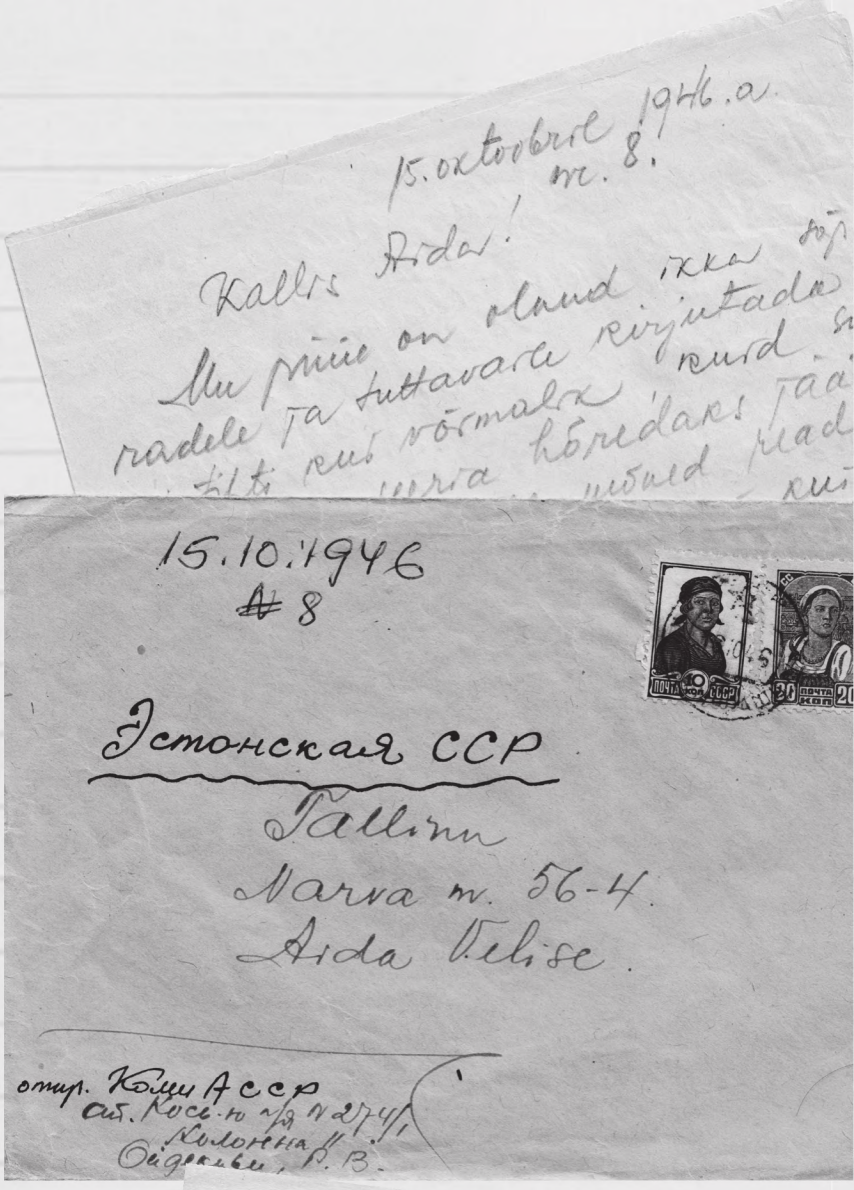

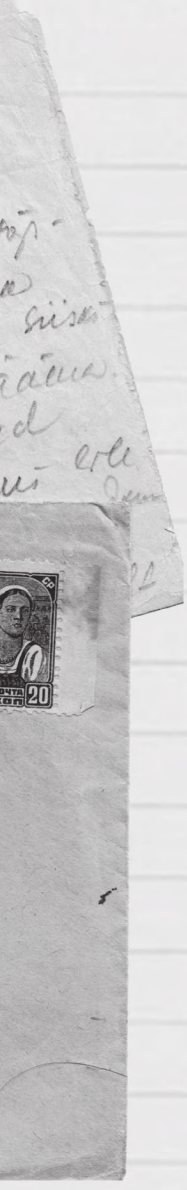

Kallis Arda!

15. oktoobril 1946. a.
Nr. 8

Mu püüe on olnud ikka sõpradele ja tuttavatele kirjutada nii tihti kui võimalik, kuid siiski kipub see seeria hõredaks jääma. Täna tahan jälle mõned read sulle pühendada, pealegi, kui eile sain sinu kirja nr. 2 – 29. kevadkuu päevast.

Talv on meil juba täielikult käes, külmad jäised põhjatuuled puhuvad üle lageda, moodustades hangesid iga väiksemagi takistuse ette. Tahtmatult tuleb üle elada jälle karm talv, teine minule siin põhjas. Lootused olid ju küll kodumaale sõiduga ennetada talve, kui need pole saatuse tahtel täitunud. Raske on oodata, sest päevad tunduvad tohutult pikkadena. Puudub aga valik, siis on see paratamatus ja tuleb leppida.

Tervis on mul mõnes osas muutund paremaks, seda eriti pakkide mõjul, mida olen viimasel ajal mõned saanud kodumaalt. On ju nüüd saatmine vaba ja kui omakseil peaks jätkuma elu ja tervist, siis julgen neid edaspidigi loota. Nii pole tunda enam igal sammul seda suurt väsimust ja nõrkust ja välimuski olevat mul tunduvalt paranenud kaaslaste jutu kohaselt.

Ei ole kaugel enam jõulud, need rahupühad ja juba neljandaid pole võimalus pidada kodus. Kui nii mõelda kõigele sellele möödunule, siis tihti kipub meel muutuma nukraks, aga ega's tohi lasta pead norgu, pealegi kui õhus liigub igasuguseid julgustavaid kuuldusi peatsest minusuguste kodumaale sõidust. Elame ja näeme.

Muidu veereb elu vana rada – pimedast pimedani. Töö ja ülejäänud aeg on „vaba". Puhkepäevi juhtub ka saama mõnikord üle paari kuu ja nii möödub aeg meie siinse väljenduse kohaselt kellel pulma ja kellel surma poole.

Posti saamine on viimasel ajal muutunud korralikuks, sest kirjad, ajalehed ja pakid saabuvad siia isegi vähem kui kümne päevaga. Kahju ainult, et vahepealt hulk on kaduma läinud ja nii võin seda arvata ka Sinu saadetiste kohta. Kõigele vaatamata katsu aga kirjutada edasi, sest küllap mõni saadetis ikkagi minuni jõuab.

Tuletad omas kirjas meele kunagisi rahvatantsuharjutusi, millele mõeldes praegugi jalg veel kergeks muutub. Peaks ainult võimalused avanema, siis teeme taas proovi. Eks ole nii!

Kuidas möödus Sul suvi ja mida juhtus selle kestel head ja huvitavat? Muidugi oled jälle nüüd õpinguid alustanud, sest minu teada õppeasutused avasid oma uksed 1. septembril. Kas oled ka Anuga kirjavahetuses ja kuidas käib tema käsi? On ju meie kunagine ühine pere pillatud võrdlemisi laiali, nii et paljudega on üldse raske kontakti saada. Sina arvatavasti aga oled siiski rohkem nendega kontaktis, seepärast palun Sind öelda neile tervisi minult, keda juhtud kohtama. Sinule, Su vanemaile ja Lindale ning kõigile sõpradele südamlikke tervitusi. Julgen loota Sinult vastust õige pea.
Parimat soovides Richard

* * *

Kallis Arda!

17. veebruaril 1947.a.
Nr. 12

Võta vastu soojad tervitused polaarmaalt. Postimees on pannud me närvid proovile, sest ta pole andnud meile kirju juba poolteist kuud. Kuid öeldakse, et usk millessegi ei peta kunagi, nii ka käesoleval juhul. Loodan, et lähemail päevil saabub kirju jälle terve sületäis nagu seda harilikult juhtub peale pikemat pausi.

Momendil on juba öö, lõpetasin äsja igapäevase aruande ja enne puhkama heitmist tahtsin Sulle need read kirjutada. Päevad mööduvad siin täis pinget ja ootusi, sest siinsest elust on juba täielikult villand. Ei oska aru saada, miks ei suudeta niisuguses asutuses korda pidada nagu vangilaager. Suuremail kurjategijail (kristliku maailma mõiste kohaselt), nagu röövleil, bandiitidel ja mõrvareil on kõiges asjus vabad käed ja ülemused värisevad nende ees, julgemata midagi tarvitusele võtta selle vastu. Nii saavad need kõike, mida

Komi Vorkuta laager

iganes võimalik siin saada on ainelisest küljest ning nende vastu ei julge häält tõsta keegi. Teavad ju ülemused, et vastuseismisel ühel heal päeval välgub puss või kirves ja kuigi ta sellest kümmekond aastat jälle lisaks saab, ei heiduta see teda. Niisuguseid leidub eriti nooremate hulgas, kelle õige koht oleks alles koolipingis, aga mitte vangilaagris. Siinse mõiste kohaselt oleme aga meie kõige suuremad kurjategijad. Kas on see nii? Siiski usume kord koitvat päeva, millal see enam pole nii.

On möödunud taas rahupühad – jõulud ja oleme astunud uude aastasse. Need pühad olid meil siingi palju teistsugusemad kui eelmised, sest omasime isegi oma jõulukuuske, millel jõuluõhtul küünlad süütasime ja jõululaule laulsime. See õhtu tuletas väga meelde lapsepõlve, millal särasilmil sai vaadatud ehtes jõulukuuske ja pühadustundega teistele kaasa lauldud.

Tänavu siin oleme mitmekordselt eelistatumas olukorras võrreldes eelmise aastaga – omaette ruum, elektrivalgustus, korralik postiühendus ja suur lugupidamine eriti vormikandjate poolt. Sisustuse, puhtuse ja korra poolest on meie eluruum teatud eeskujuks tuhandeile teistele ja olemasolevail andmeil on see ainuke juhus, kus niisugune grupp eestlasi on võinud püsida niivõrd iseseisvana ja organiseerituna. Muil juhtudel on nad laiali pillutud vankade sekka.

Minul on teatud au töötada praegu brigaadi sekretärina ja päeviti ambulatooriumis, kus arst on keegi rumeenlane. Tööpäev on küll liiga pikk, kuid eelistan seda siiski füüsilisele tööle, eriti praegusel – talve ajal.

Tööpäeva tõsteti meil 12 tunnini ja nii jääb aega vähe üle millekski muuks. Üldse on press praegu väga tugev ja iga vähemagi eksimuse eest võib kukkuda kartserisse, kus valitseb samasugune temperatuur kui väljas ja süüa ei anta. Töönormid on kõrgele ülesse kruvitud ja kasu nende täitmisest väike. Kes täidab vaid 100%- liselt, see töötasu üldse ei näe. Toit aga on küllaltki hinnas – leib 30 rbl kg, piim 25 rbl l jne.

Vanad skaudid – gaidid said jälle vabalt koos käia!

Kodumaal võib varsti juba kevadet tervitada, taas on üks talv mööda. Ega vist tänavu see polegi nii hirmus karm?

Kaugele olete jõudnud oma rahvatantsudega ja kes vanadest tantsijaist neist osa ka võtavad? Kui kodumaalt kirju pole saanud, on elu nagu kotis, millest midagi läbi ei näe. Kui veidi mahti saad, ole hea ja katsu valgustada siinset elu, mis muidu nii üksluine ja igav on.

Julgen loota sinult peatset kirja. Tervita Fredy-t perekonnaga ning teisi tuttavaid. Sulle, Lindale ja vanemaile kõik head.
Tervitab Richard

P. S. Pea pöialt, et mu juuksed peas püsiksid, hakkasin neid paar kuud tagasi kasvatama ja seni pole veel maha pügatud.

* * *

Kallis Arda!

1. detsembril 1948
nr. 30

Minu rõõmuks külastas mind täna postimees Sinu poolt saadetud ajakirjadega. Tuhat tänu! Imelik küll, nii kaua pole juba enam midagi kuulnud Sinult. Kaldusin mõttele, et vast oled unustanud, tegelikult ei näe see siiski olevat nii. Arvan, et lähemal ajal peaks kirigi saabuma.

Viimase kirja oled minule kirjutanud veel Kivimäelt, kust Sa nüüd arvatavasti juba lahkunud oled. Kuidas on aga lood Sinu tervisega? Kas osutus võimalikuks sellest tõvest täielikult jagu saada?

Minul veerevad päevad ikka vana tuttavat rada: vahetpidamatu pingutus – töö ja jällegi töö. Hommikul vara kõndida läbi paksu lume 5 km kaugusele töökohale ja õhtul tagasi – see on iseenesest juba mõnevõrra väsitav. Teisest küljest aga lasub minul kümniku ülesande vastutus töö kvaliteedi eest, mistõttu endal füüsilist tööd just teha ei tule. Piisab, kui käsutan 70–80 töölist. Kõigele vaatamata püüan ma

sellest ametist vabaneda niipea kui võimalik. Sest see võib endaga kaasa tuua lisa-aastaid karistusajale. Neid on mul aga endalgi juba küllaldaselt. Meil „liidus" on parim ikkagi teenida lihttöölisena, kellel puudub peaaegu igasugune vastutus, pealegi pole mu iseloomule kohane kaaskannatajaid sundida ja seega endale vaenlasi koguda. Karjääri võib teha kõikjal, kuid mitte siin maal.

Läheneme iga päevaga jõuludele – neljandaile minul siin. Pikk aega ja kui mõelda üleelatule, siis pole sellest kasu kellelegi. Ainult üks mustade päevade rida minu elukalendris. Tahan küll loota, et need enam kaua ei kestaks.

Kui mõelda, et pean eemal viibima kõigest ilusast, saamata nautida miinimumigi sellest, mis vastaksid neile eluaastaile, siis tõmbuvad käed rusikasse. Mille eest peab see nii olema? Õigus, ma olevat reetnud nende isamaad, mida aga minule hoopiski vaja ei ole. Poleks vaja teadagi, et niisugune maa üldse olemas on. Tuleks ometi varem see aeg, millal võiks jäädavalt raputada siinse tolmu jalgadelt ja tunda end taas inimesena. See aeg ei tohiks olla kaugel, sest õhus nagu oleks tunda juba aatomi lõhnagi. Jääb üle vaid oodata ja loota ning mitte pead kaotada. Sest peale vihma paistab harilikult ikka jälle päike.

Kui ma ei eksi, siis ühes Kehakultuuris võisin ühel fotol näha Laine Liivat, ta ju lõpetas möödunud kevadel Kehakultuuri tehnikumi. Teisalt leidsin ajalehest Salme Muru kohaletulekus võimlemisesivõistlustel. Kõik näivad olevat tublisti edasi jõudnud. Ainult, et tuhanded sammuvad samal ajal tagasi. Mõistad ju mind.

Missugusele astmele on üldse jõudnud seltskonnaelu Tallinnas? Ja millises alatuses oled ise sellele kaasa tõmmatud? Ole hea ja valgusta mind veidi sellest küljest.

Näed, vaim on mul sedavõrd nürinenud, et ei oska enam õiget kirjagi kirjutada. Lepi siiski sellega.

Sulle ja Su koduseile ning kõigile sõpradele-tuttavaile soovin häid pühi ja paremat uut aastat. Toogu see meid jällenägemisele!
Südamlikke tervitusi
Richard

* * *

Kallis Aida!

12. juunil 1949. a.
Nr. 6

Kuigi tead hästi, et olen vilets sulesõdur, püüan ometigi jälle veidi paberit määrida, selles leides nagu lohutust ja meelelahutust.

Täna on üks tavaline pühapäev juunis, kuid siiski erinev teistest seetõttu, et teda puhkepäevaks nimetada võin. Tegelikult on see ootamine enam väärt, kui kõik muu. Oled oodates nädala, teise, mõnikord isegi kolm tema saabumist ja veeretades nii mõnegi küsimuse lahendamise sellele, samas aga – on ta jõudnud õhtusse, nagu tänagi. Ja kõik on samuti, nagu oli eile.

Õieti peaks ju meilgi siis olema kevad, mida aga tänavu veel tunnistada ei saa. Kogu mai lõpp ja juuni algus sadas lund, praegu on see küll kadunud, kuid pole veel kaskedel hiirekõrvu ega roheline murugi tärganud. Mõistad siis isegi, milline võib olla meeleolu minusugusel nurjatul sellisel kevadel. Aga olles nii paljudelegi naudinguile löönud käega, tuleb leppida sellegagi.

Kuhu siis lõppeks olekski minna või millest rõõmu tunda? Jäägu need lõbud paremaiks päevadeks, mis ootavad eel. Istusime koos värskemate liikmetega meie perest, kellelt võis kuulda huvitavat kodumaast, kõigest seal toimuvast ja Saksamaast, kust üks meist on tulnud vast paar aastat tagasi.

Tõepoolest paneb pääd raputama nii mõnigi uudis, teised aga sunnivad käsi tugevamini tõmbuma rusikasse. Lähemalt ma siinkohal ei taha mainida, sest kardan paberi kannatavust selles suhtes. Usun Sind mõistvat mind niigi.

Ma ei oska õieti orienteeruda paberilgi, sest peale ühe õnnesoovikaardi pole ma juba ligi aasta omanud Sinult mingit teadet. Kus peitub viga – ei oska isegi siinkohal arvata. Fakt on see, et side on katkenud siia saabuva posti osas. Loodan sel kestvat mitte kaua.

Kui Sul leidub tahet, siis palun saada ikka mõni teade teele, vast ükski leiab tee minuni. Tundes end ise kõigele vaatamata hästi ja tervena, soovin seda Sinulegi.
Tervita koduseid ja kõik sõpru, kes peaksid veel liikvel olema.
Kõike hääd!
Richard

Lõpusõnad

Eestlased on rahvas, kes on sajandeid suurrahvaste sõdade vooge ja hukatuslikke tapatalguid üle elanud ja ikka edasi elanud. On selge, et vanemad põlvkonnad loodusseaduste tõttu kaovad. Et elu edasi kestaks, hakkavad seda kandma kord-korralt nooremad, kes vanemate asemele astuvad. Hoidkem endis elu ja armastust mälestuste kaudu, andkem neid edasi ja õppigem nendest! K&E

Küünalde valguses elustuvad Aidale mälestused.

„...Minule näib, et ei füüsiline ega ka vaimne eneseарendamine ei anna vajalikke tulemusi, kui ei ole üht eeldust. See eeldus on idealism. Kaasaegsetest umbsõlmedest ei pääse välja, kui ei seata endale idealistlikke tähiseid. Ajaloo pöördepunktidel on olnud ikka vaimsed jõud, mis viimati on leidnud lahenduse sellele, mis elu nõudis..."

Lõiguke 1940. aasta jaanuaris Eesti välisministri, professor Jüri Uluotsa skautidele peetud kõnest

KULTUURILOOLINE ARHIIV

Georg Ots puudutas südameid

Georg Ots – see on kiirgav kutsumus, ürgne anne, mis on suurmeistrile antud kõrgemalt poolt. Aga kindlasti on Georg Otsa seljataga olnud ka haridus ja aastakümnete pikkune töö, mille najal kõik sündis.

MARVI TAGGO

FOTOD: AIRE DOKUMENDIKOGU, WIKIPEDIA, ARHIIVIFOTOD

Georg Ots ei mahu ühtegi reglementi. Ei leidu inimest, kes teda ei tea või temast ei räägiks. Üks asi on laulda, teine asi puudutada publiku südameid. Pole teist sellist isiksust, lauljat ega näitlejat. Georg oli elurõõmus inimene, tagasihoidlik ja isikliku elu osas küllalt napisõnaline, teavad rääkida endised kolleegid. Salapärase sarmiga lauljaisiksus ja läbi-lõhki artist, kellest sai südametevallutaja kodulaval ja väljaspool seda.

Lademetes kirju, öised telefonikõned, pidev publiku tähelepanu kuuluvad ju kuulsa laulja ameti juurde, kuigi on vahel talumatuseni tüütavad.

Georg Ots on oma jumaldajate hulga poolest jäänud eesti artistide seas tõenäoliselt ületamatuks. Siiani räägitakse legende tema austajate parvedest. Ringreisietendustel Moskvas olid naised ärevil ja tegid kõrgeid soenguid. Seevastu Pärnu polikliinikus küsiti Otsa käest ees- ja perekonnanime ning tegevusala…

Ükskord teatri välisesinemiste ajal juhtus, et Otsal polnud häält. Aga teatril oli kaasas ainult üks lint, mille järgi sai laulu markeerida. Kõik austajad kohal, soengud peas ja plaksutavad meeleheitlikult, aga Georg

Georg Ots 1959 jazz´i esitajana.

Ots ei esita millegipärast peale ühe laulu enam ühtegi lisapala. Ja kuri oli kohe karjas! Hiljem läkski jutt lahti: vaadake, kuidas teater käitub oma kuulsa artistiga, lubab tal laulda ainult ühe laulu...

Vanema põlvkonna teatrisõbrad fantaseerivad tihti: milline etendus võiks siis küll olla „Lõbus lesk" või „Bajadeer", kui laval oleks koos Milvi Laid, Gerda Murre ja Georg Ots. Oleks, oleks...

Ooperi-Ots

Georg Ots pani oma Don Juaniga publiku põlvili nii meil kui ka Venemaal. Estonia tolleaegsete külalisetendustega 1972. aastal Moskvas käies jagus Georg Otsa Don Quijotele Leigh´ muusikalist „Mees La Manchast" rohkesti kiidusõnu.

„Georg Ots oli ka koomilise talendiga näitleja. Niisugused näitlejad on veelgi haruldasemad," resümeeris endine Estonia teatri tantsija Ülle Ulla. „Puccini ooperis „Gianni Schicchi" mängis Ots ju koomilist rolli, nimiosa. Ka päriselus oli Georg naljamees. Tegi nalja mitte nalja, vaid elurõõmu pärast. Vahel, kui meie garderoobis naljaviluks pildistamiseks läks – tavaliselt pildistasin mina –, pani Georg klõpsutamise ajaks nimetissõrme, kas kõrva taha või hambaauku," rääkis endine Estonia tantsija Ülle Ulla.

„Georg tegi ju ise grimmi ja kujundas oma Jago ja Deemoni. Näiteks „Lõbusas leses" tuli Georg lavale, vallatu tukk otsa ette kammitud ja ütles: „Mina olen nüüd siin, aga kus see isamaa on?""

Filmi-Georg

Mis pistmist on Georg Otsast tehtud filmil legendaarse lauljaga, küsisid mängufilmi arvustajad.

Georg Ots ja Astrid Kelder Mozarti ooperis „Don Juan", 1952.

Georg Ots Escamillo osas Bizet' ooper "Carmen", 1955.

Georg Ots Germonti osas Verdi ooperis „Traviata", 1974.

Georg Otsa tütrele Üllele jäi filmist kõlama isa sügav bariton. „Laulmine mulle meeldis, aga filmis oli seda vähe. Kahjuks!" ütles ta.

Ja lisas: „Siis kui ema ja isa lahku läksid, oli mul raske otsustada, kelle poole hoidma peaksin. Pidin paratamatult koju jääma, mis siis, et hing ihkas isa poole… Olen meelde jätnud selle, mis ilus ja tore olnud. Ja seda on olnud palju. Sünnipäeval oli meil komme, et isa helistas juba kesköö ja laulis mulle telefonis „Tannhäuseri" Ehatähe laulu."

Tantsijanna Elonna Spriit oli pärast filmi esilinastust mõtlik ja morn. „Ma ei ütle, et film peab olema elu peegel," ütles proua Spriit kurvalt. „Aga missuguse ettekujutuse saab see noor inimene, kes Georg Otsa kunagi näinud pole, see teeb mind kurvaks. Erinevalt filmis nähtud Georgist oli kolleeg Georg Ots alati väga lõbus ja seltskondlik inimene. Filmis on ta

Georg Ots ja Aleksander Püvi „Othello"

Georg Ots Anton Rubinsteini ooperis „Deemin"

Aino Külvand (Mare), Heino Otto (Manivald), Tiit Kuusik (Lembitu) ja Georg Ots (Meelis). Villem Kapi ooper „Lembitu"

> **Ma ei ütle, et film peab olema elu peegel, aga missuguse ettekujutuse saab see noor inimene, kes Georg Otsa kunagi näinud pole, see teeb mind kurvaks.**
>
> — ELONNA SPRIIT —

aga kuidagi kurb, ärritunud ja kogu aeg millegipärast hirmul."

Estonia teatri endine etenduse juht, inspitsient Jüri Kruus on restaureerinud väga paljude estoonlaste linte, mõistagi ka Georg Otsa plaadikomplekti.

„Minu arust ei saa ühtegi suurkuju nii kergekäeliselt võtta, et ah, ma teen temast filmi või muusikali, nagu tehti Georg Otsast," ütleb ta. „Need on erakordsed hääled ja isiksused, keda on raske kehastada. Muide, meie raadio arhiivist on raske originaalilähedasi ümbervõtteid kokku saada. Ma leidsin Kiievi ja Moskva raadiost Georg Otsaga niisuguseid lindistusi, mida meie raadios pole kunagi olnud, ja olin tohutult õnnelik. Ega need kahinad ja müdinad polegi nii hullud, kui mõne helirežissööri maitse järgi tehtud ümbervõtted. Helipilti tuleb taastada nii, et säilib laulja loomulik hääl."

„Kokkuvõttes peaks niisugune film Georg Otsast baseeruma rohkem faktoloogial, mitte fantaasial," ütles pärast filmi vaatamist Eino Baskin. „Ma olen Otsaga palju Venemaal koos esinenud, hotellides koos elanud. Ots oli suure diapasooniga seltskonnainimene. Georg Ots oli ka minu elupäästja ja käis omal ajal Moskvas peaprokuröri juures, et saada mulle esinemise luba. Mõistate! Muidu oleksin ma oma leivast ilma jäänud. Filmis oli Matvere Georgina suletud seisus, külm, kauge, vaoshoitud. Ja mis naistesse puutub, siis on esiridades küll ja küll nähtud istumas neid metsikuid daame, keda Georg Ots huvitas. Aga film mõjus fragmentaarselt."

„Mina elasin oma elu filmi vaadates jälle läbi, natuke valus oli ka," pöörab tütar Ülle oma niisked silmad akna poole ja peab pausi. Tütar leidis, et tema elu ekraanil oli küllaltki episoodiline. „Aga mis sest enam rääkida. Eks see olnud juba stsenaariumi lugedes mõneti selge, et on kuidagi tüklik. Stsenarist, Mati Põldre küsis pärast filmi vaatamist, et kuidas...? Ma ütlesin, et ei midagi... meeldis, sest igal inimesel on oma arvamus."

„Nägude" Ots

Aga kas TV3 saates „Su nägu kõlab tuttavalt" Kalle Sepa esituses tuli Ots tuttav ette?

Kindlasti on tal talenti oma loodava kujuga samastuda, leidis tookord Heli Lääts.

„Pika paroodiasaate ajal oli mu silm vahepeal looja läinud ja ärkasin Georg Otsa häält kuuldes, aga laulis hoopis teine mees. See oli erakordne samastumine, mis tähendab muutu-

Filmis Georgi kehastanud Marko Matvere ja Asta Ots (A. Makejeva).

mist, kellekski teiseks saamist, mida Kalle Sepp on suutnud mitmes rollis. Kalle Sepa Georg Ots oli vapustav – Georgi pilk, tema hääle tabamine. Siis mõtled tahtmatult, et ju ta teadis, et nüüd on õige aeg tulla," oli Heli siis mõneti fataalne.

„Nägin Kalle Sepa Georg Otsa ja isegi hääletasin tema poolt. Tavaliselt ma ei hääleta," muigas Estonia teatri endine solist Liidia Panova-Järvi. „Esimesed kümme sekundit oli täiesti lummatud, et on see ikka tõsi, kui sarnane, eriti profiilis... ja hääl."

Ka näitleja Ita Ever oli lausa vaimustatud ja üllatunud. Kuigi mõni ta kolleeg arvas, et see polnud päris *see*, ütles Ever: „Ma ei salli seda viuviutamist ja virisemist."

Margarita Voites vaatas saate kolmanda korduse ära just Georg Otsa pärast: „Ma imestan, kuidas saab nädalaga teha ära nii suure töö, nii täpselt ümber kehastuda ja häälestuda. Kalle Sepa hääles oli Georgi, eriti just piano kohad. Kalle kuulas ka arvamusi oma esituse kohta nagu Georg – tähelepanelikult ja respektiga."

Endine Tallinnfilmi toimetaja Luule Pavelson (Žavoronok) arvab, et see on kultuur ja kasvatus, mis oli Georg Otsal ja Kalle Sepp välja kandis.

„Mulle tundub, et kui Kalle Sepp tänaval päikeprillidega vastu tuleb ega ära ei tunneks. Kaamera ja film armastab niisuguseid muutuvaid nägusid, mis on „hästi kokku pandud" ja mida saab grimeerida. Kuhu saab maalida. Ja Kalle Sepa nägu annab palju nägusid teha," sõnab kino asjades teadlik Pavelson.

Graniit-Ots

Kui lava kustutab vahel ära, kes laulja inimesena päriselt on, siis kahe kunstniku eluline kogemus omakorda teeb suure laulja tunnetuslikult avaramaks, kuid ka inimlikult mõistetavaks. Ja see hakkab teistmoodi helisema...

Georg Ots on juba aastakümneid jäädvustatud graniiti, materjali, mida ei söö koi ega hävita rooste. Skulptor Erika Haggi loodud graniitbüst asub rahvusooper Estonia fuajees, mis teatrisse tulles loob vaatajas visiooni, hardusmusliku õhkkonna.

Georg Ots Kalle Sepa esituses TV3 saates „Su nägu kõlab tuttavalt"

Publik on oma lemmikut harjunud vaatama teisiti, kui on näinud teda lähedased või siis kujur.

„Näitlejat on üldse väga raske jäädvustada. Eriti niisugust näitlejat nagu Georg Ots, kellel oli liikuv nägu, muutuv miimika," rääkis Otsa modelleerinud skulptor Erika Haggi. „Vaatasin teda veel enne laval ja argielus... siis tuli ta poseerima. Georg Otsal olid väga huvitavad ja sügavad silmad. Modellina oli Ots väga muutuv, ja iga kord erinev."

> **Ma imestan, kuidas saab nädalaga teha ära nii suure töö, nii täpselt ümber kehastuda ja häälestuda. Kalle Sepa hääles oli Georgi, eriti just piano kohad.**
>
> — MARGARITA VOITES —

„Kui materjali valik on rohkem alateadlik, siis loodavast pildist peab paistma laulja hing. Alles siis hakkab see helisema. Modelleerimise ajal kuulasin kogu aeg Georg Otsa esituses „Ma kõndisin hilisel õhtul... " (V. Kapi „Metsateel"), laulu, mis jäi kahe looja vahele," rääkis kujur.

Kui graniit-Otsa laulja-Otsaga võrrelda, pole skulptuur muidugi nagu fotopilt, kus kõike edasi saab anda, pigem kahe kunstniku teineteise leidmine.

Margot – aukonsuli abikaasa Kanadas

Georg Otsa esimene abikaasa ja suur armastus Margot elas Kanadas. Ta oli Eesti aukonsuli Heinsoo abikaasa. Georgi ja Margoti abielu sai kesta vaid pool aastat, siis läks Ots Nõukogude armeesse. Peagi algas sõda. Kuna Margoti vanemad olid suhteliselt jõukad inimesed, emigreerusid nad 1944. aastal välismaale. Kui Georg sõja lõpus Eestisse tagasi jõudis, ei olnud Margot enam kodumaal. Margot saatis oma sõbrannale, kunagisele Tallinna Moemaja peakunstnikule Dagmar Isokile Kanadast tihti kirju ja fotosid endast.

Margotile saadeti Eestist Georg Otsa plaate, kuid „raudse eesriide" läbimisel olid plaadid lõhutud, nii et kuulsa laulja kõige suuremaks armastuseks peetav Margot ei saanud tervena kätte ühtegi plaati.

Rahvasuus liikus jutt, et kui Georg Ots laulis raadios „Hõbedaselt helgib juuksekuld..." oli see pühendatud Margotile.

Georg Otsast pidi saama Eesti mereväeohvitser

Georg Otsa tütre Ülle abikaasa Vello Malken oli Riigikaitse Akadeemia professor. Ülle oli siis ametis akadeemilise raamatukogu valvelauas.

„Eks valvelauast möödakäimisest see hakkaski. Üks ikka vaatab ja vaatab mind, panin ma lõpuks tähele ega lasknud saatusel endast mööda minna." Ja kui sai aasta nende tutvusest peeti pulmad.

Vello Malkenil oli kavas avaldada Georg Otsa elu sellekohased peatükid ja tema noorpõlve lugu. „Seda

Georg Ots, Asta Ots ja Karl Ots Gustav Ernesaksa ooperis „Pühajärv"

aega on vähe puudutatud," leidis maksimalist Malken. „Otsast sai mereväeohvitser. Punaarmee veeres 1940. aastal üle Eesti piiri ja tõmbas kriipsu peale, laevastik saadeti laiali, aga Ots jäi reservohvitseriks. Georg Ots teenis kaks aastat ka eesti sõjaväes. Mul on selle kohta ka dokumendid. Nii et Otsast peaks ilmuma veel üks raamat, sest esimene raamat on soveti sordiini all," ütles tulevane autor siis, kui raamatuga algust tegi. Paraku on Vello Malken meie hulgast juba lahkunud.

Aga toona jäänud Vello Malkenile Georg Otsa nimelise muusikakoolis Otsa toast ka mituteist küsimust ja mulje nagu oleks Georg jõudnud parnassile kolmanda abieluga. „Sellega

> **Asta Ots oli ilus, laval väga efektne. Elus võimukas ja skandaalne.**

Georg Ots poeg Ülo ja abikaasa Astaga.

Georg Ots ja Milli Rebane Stotharti operetis „Rose Marie"

on raske nõustuda, kuna juba 1960. aastal sai Ots NSV liidu rahvakunstnikuks..." Ka ei soostunud sellega Georg Otsa poeg Ülo Ots, nimetades seda tuba Ilona Otsa parnassisaaliks.

„Stendid algavad küll lapsepõlve, õpingute ja prantsuse lütseumi lõpetamisega, kuid puudub abikaasa Margoti foto ja fotod 21-aastasest huvitavast elust Astaga," märkis Vello Malken. „Puuduvad ka Ülle, Ülo, Hendriku ja Jüri pildid."

Georg Ots on kandnud frakki, smokingut ja teisi kostüüme ja need olid tema selga nagu valatud. Öeldakse, et see oskus on vaimuandega inimestel.

„Vaata, missuguse hariduse Ots on saanud," rõhutas Malken, „aga seda aega on vähe puudutatud."

Romantiline Georg Ots

„Käisime kogu perega romantikat otsimas, isaga vähki püüdmas. Sel ajal oli vähipüük keelatud. See kõik oli nii põnev," meenutab Ülle. „Ööseks jäime magama kuhugi küüni. Et vähki saada, tuleb konna püüda. Konn on aga minu lemmikloom. Ma nägin, mida isa konnaga tegi – jalgadest kinni, vastu puud ja nahk maha. Mu vaesed konnad! Püüdmise asemel loopisin neid, nii palju, kui sain, eemale, et ta ühtegi kätte ei saaks."

„Isaga oli tore vallatusi teha, juttu ajada, jalutamas käia. Ükskord sügisel tegi ta mulle vahtralehtedest seeliku. Lihtsalt niimoodi sealsamas pargis. Ma ei tea, kuidas ta seal ühe lehe teise külge põimis. Nii me jalutasime ja minul oli seljas isa tehtud vahtralehtedest seelik."

„See oli 1975. aastal, isa oli haigevoodis. Minu kooli lõpetamisest oli kulunud kaks aastat. Istusime Üloga isa voodi juures, juba päris lõpus. Ilona läks midagi tooma või tegema ja Ülo hakkas isale rääkima, et läheb midagi edasi õppima. Isa pahandas siis, et, et näe, Üllel on see juba tehtud, sina alles räägid plaanidest."

See on ürgvana ja inimlik mure laste pärast. Haige isa lootus, et lastest midagi saab. Ja saigi. Ülo oli kuldsete kätega meister. On konserveerinud Tallinna Toomkiriku vanu vappe, oskas suurepäraselt puu- ja metallitööd, tundis kellamehhanismi. Ülo õppis muusikakoolis, elas vanaema juures ja maksis toidu eest. Ülle õppis kunstikoolis disaini ja lõpetas selle 1973. aastal, oli Kiires juhtiv kunstnik: „Tegelikult polnud seal peale iseenda kedagi juhtida."

Kui juttu tuleb kasulastest, Jürist ja Hendrikust, selgitab Ülle, et nad võeti peresse elu kooshoidmiseks. „Vend Ülo tegi tookord isale etteheiteid, aga teadis küll, et see ei olnud ainult isa tahe lapsi võtta..."

Range vanaisa

Isa Karl Ots ütles oma poja Georgi kohta ikka, et tahab, et poeg oleks ooperilaulja, aga too laulab neid laadalaule. Ülle pani tähele, et vanaisa Karl tegi kodus hääleharjutusi, mida isa teha ei armastanud.

„Me vist isegi pelgasime vanaisa," mäletab Ülle. „Vanaisa oli natuke ropu suuga inimene. Ei mäleta küll, et meie peres oleks kasutatud rumalaid sõnu, mida vanaisa suust olen kuulnud. Aga vanaema tundus leebe

olevat – Lydia Ots oli vist mõne aasta reaalkooli õpetaja, pärast seda lubanud vanaisa tal koju jääda. Ülo rääkis, et tema saab vanaisaga hästi läbi. Ja et vanaisa oli tema parim sõber."

Eriline ja tavaline mees

„Kui Estonias lavastati „Mees La Manchast" oli lavastaja Sulev Nõmmik põlvili suure laulja ees ja Ots kuulas teda nagu laps, täie tähelepanuga," rääkis Helgi Sallo.

Georg Ots ei teinud tööd, vaid oli kogu olemuselt ja loomult kunstnik, ütles Heli Lääts. „Mäletan, kui olime Venemaal ühe restorani ukse taga, et koos õhtustada. Ilonal oli viimase moe järgi väga ilusad teksapüksid jalas. Siis tuli uksehoidja, käed puusas lotakad püksid jalas ja karjus: restorani pükstega sisse ei saa! Ja Georg päästis meid välja kui tõeline rüütel..."

Lääts meenutas veel, kuidas ta imetles vitraaže, mida Georg Suvorovi korteri ukse klaasile maalis ja muidugi tema joonistatud pilte seinal. Aga samuti tema fantastilisi einevõileibu.

Võsul ehitas ja korrastas Ots oma suvilat. Ükskord, kui ta õues puid lõhkunud, tuli aia taha kiikama vähe vindine kuju ja ütles: ma tean küll, sa oled Georg Ots. Aga Ots ei teinud kuulmagi, lõhkus puid edasi. Puude lõhkumine on teatavasti täpsust nõudev töö... Tead, kui sa järgmine kord televiisoris laulad, keeran ma televiisori kinni, vihastas vindine mees ja lahkus.

Kui Georg Otsa nimeline tramm käiku läks, meenutas lavastaja Arne Mikk: „Kui Moskvast saadeti kiri või kaart aadressiga „Georg Ots, Tallinn", tuli see alati kohale."

Endel Pärn oli Georg Otsa lavahälli juures ja sulges tema viimasel etendusel artisti silmad. See oli Otsa viimane „Mees La Manchast". Georg oli siis juba väga haige ja don Quijote surma stseenis paistis valgus talle silma. Ta ei kannatanud enam valgust ning ütles Pärnale: „Pane mu silmad kinni." Pärn oli Sancho ja sai seda teha. „Peale etendust me tavaliselt rääkisime juttu," ütles Pärn. „Seekord läks Georg Ots etenduse lõppedes kohe ära..."

Otsadel käis palju külalisi

Georgi esimene naine, Asta Ots, oli Hendrik Saare, nimeka kirjamehe tütar. Ülle sõnul kirjutas ema luuletusi ja oli ka muidu nutikas. Kasvatas Mähe-kodus mitut koera, kes omavahel purelema kippunud. Üks hammustanud teda ennastki nii, et Asta pidi veetma päevi haiglas.

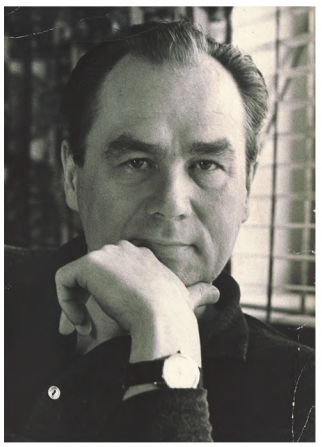

> **Ots oli ju täpselt samasugune inimene kui teised.**
>
> — MARGARITA VOITES —

Otsadel oli Võsul suvila. Ja kui Astat ja Georgi rannas jalutamas nähti, imetleti, kui ilus paar nad ikka on.

Asta Ots oli ilus, laval väga efektne. Elus võimukas ja skandaalne. „Ükskord ütles ema nii huumori mõttes, et tema muutub ja areneb, aga isa ei olevat seda kunagi teinud," rääkis tütar Ülle muigamisi. Teades ometi, et elu muudab meid kõiki.

Asta Ots tahtis õppida tarbekunsti, sel ajal vist rakenduskunsti.

„Jah, aga majanduslikult oli raske ja siis hakkas ema tantsima." Koolitust ei olnud Asta kunagi saanud. Ta oli tantsija jumala andest.

Omal ajal oli Otsade kodu lihtne, aga seltskonnad käisid seal sageli. Tehti igasuguseid tempe, oldi lõbusad ja vahel ka riiakad – just niisugused tol ajal Eesti kõrgemas seltskonnas tooni andsidki. Kui palju külaliste hulgas kuulsusi oli, võta sa kinni. Ülle ütleb, et ta ei saanud tol ajal väikese plikana sellest eriti arugi, kes on kuulsus, kes mitte. Tihti olnud huvitav, põnev ja vahel ka hirmus.

Georg Otsa kunagine lavapartner, Estonia endine operetisolist Silvia Urb rääkis toreda loo: „Ükskord, kui Georg Otsal oli Tartus soolokontsert, tuli ta meile külla, võttis puu all päikest ja minu mamma keetis suppi. Sõime suppi ja Georg vestles natuke elavamalt, kui meie peres oli kombeks, mispeale väike Toomas Urb tegi talle märkuse: „Onu, söögilauas ei räägita." Siis tuli koju noorem vend Tarmo. Kuna Otsa auto oli otse ukse ette pargitud käratas Tarmo: „Kes see loll on, et ei oska autot parkida?!"

Nii, et Ots sai vendade Urbide käest söömise ja autoparkimise õpetust. Kas sellest ikka tohib rääkida – ikkagi kuulus Georg Ots?!

„Miks mitte," muigas primadonna. „Sellest just peabki rääkima. Ots oli ju täpselt samasugune inimene kui teised."

Samas on kolleegidel vahel olnud talumatu kuulata neid seltskonna tasemel jutte ja telesaateid, kus räägitakse, kas Georg Ots on ikka prahiämbrit välja viinud? Või kas ta käis öösel ka külmkapi kallal jms. Otsides sel kombel lauljaisiksuse inimlikumat või elulähedamat poolt.

„Ma nägin konservatooriumi aknast, kuidas iidol prahti välja viis, aga ei räägi sellest, vaid sellest, kui suur kunstnik mu kauaaegne lavapartner oli...," kommenteerib lauljanna Margarita Voites. K&E

Georg Ots, abikaasa Ilona Ots ning tütar Marianne.

Sõnameister Sander tekitab

Mart Sander üllatas eesti lugejaid taas positiivselt hiljuti müüki jõudnud novellikoguga „Kõhedad muinaslood". Tõelist kõhedust tekitav ajalooline romaan „Saatana jumalanna" on aga peagi lugejatele kättesaadav esialgu vaid inglise keeles.

JAANIKA KRESSA

Mõni neist lugudest on juba ilmunud mõnes muus kogumikus, nähtud lavastuse või filmina, kuid suurem osa tema töödest on esmalt kirjutatud ja ilmunud hoopis inglise keeles.

Sanderit tõmbab okultism ja spiritualsus, ta kõnnib üheksa maailma piiril mängleva kergusega, jäädes seejuures alati härrasmeheks.

Kirjanik Mart Sander ei šokeeri, ta rõõmustab ja üllatab. Tema lugeja ei pea kunagi mutta tambituna värsket õhku otsima, vaid võib lasta ennast kanda õilistavatel tunnetel. Tema tegelased võivad olla mõne meelest imelikud, kuid tema loomingul on kunsti ülendav nimbus, mis sunnib taganema labase argipäeva ja paneb inimesi paberist raamatut lugema ajastul, mil tavaliselt näpitakse mõnda ekraani.

Sanderi raamatud on väikest formaati ja pehme kaanega: neid on ülimugav reisile kaasa võtta ja uskuge mind – neid on väga raske korrakski käest panna isegi siis, kui teil tegelikult pole enam üldse aega. Te loete aina edasi, te mitte isegi ei taha nii väga teada, millega lugu lõpeb, te ei kiirusta üldsegi lõppjaama, vaid naudite teelolemist, sest vähemalt selle loo lugemise ajaks olete te lahutatud argipäevast ja muutunud pisut vaimsemaks inimeseks.

Kõhedad muinaslood

Muinaslugudest tõuseb esile „Saatan Robert", mis on varem ilmunud kogus „Eestid, mida polnud". Selles loos on nimitegelane, lisaks terve teatri- ning linnatäis kõrvalisi tegelasi, ent loo peategelane on hoopis Mardi kodulinn, kelle möödanikku autor on süüvinud või siis on ta seda endale hoopis meelde tuletanud. Sest kes teab, mitu korda ta ise varem on Revalis elanud või mis on see varjatud võime, mis lubab tal nii palju, nii erinevatel kunstialadel ja nii edukalt luua...

Jääme ootama uusi filme, mille peategelaseks Reval või Tallinn. Linna vanades müürides leidub palju uinunud energiat, mis võib õige puudutuse peale ellu ärgata!

FOTO: RENET HEINLA

kõhedust

Uus teos

Ent sõnameister Sander on kirjutanud ka üliköitva romaani Hitleri meediumist, kaunist ja salapärasest Maria Orsicist (saksakeelne nimekuju Orsitsch), kelle isa oli horvaat ja ema Viini sakslanna. See suurvorm on, võrreldes Sanderi lühilugudega, iseäranis kõhedusttekitav muinaslugu!

Esialgu saab viimast teost „Saatana jumalanna" nautida vaid inglise keeles: Mart Sander pakub saksa maailmavaadet inglise huumoriga ja usutavasti on sellise hõrgutise järele janunejaid üle ilma päris palju.

Nick Clement

on filmistuudiote stsenaariumikonsultant ja maailma juhtiva meelelahutustööstuse häälekandja Variety Magazine ajakirjanik, samuti filmisaitide (We Are Cult, Back to the Movies, Holltwood-Elsewhere, Taste of Cinema, Awards Daily) kriitik. Ta on kirjutanud eessõna raamatule „Topeltseanss: suured ideed filmis" (Great Books Foundation). Ta elab koos naise ja kolmeaastase pojaga USA-s Connecticutis.

Mart Sanderi jõuline romaan „Saatana jumalanna" viib lugeja põnevale teekonnale

Mart Sanderi tohutult üksikasjalik ja uskumatult läbitöötatud ajalooline romaan „Saatana jumalanna", mis asjatundlikult segab hämmastavaid fakte nutika väljamõeldisega, on üks nendest kompulsiivselt loetavatest teostest, mis nõuavad lugeja tähelepanu ja austust.

NICK CLEMENT

Läbides nelikümmend maailma ajaloo kõige rahutumat ja tormilisemat aastat, on selle eepilise, kuid intiimse narratiivi taustaks teise maailmasõja eelne ja aegne Euroopa. Siin hargneb lahti lugu, mis vallandab dramaatiliste sündmuste peatamatu ahela. Sanderi jõuline kirjutamisstiil täiendab suurepäraselt materjali ambitsioonikat olemust ning tema kunstiline nägemus mõjub tihti kinematograafiliselt; mahukas tekst lausa nõuab ekraniseerimist, pakkudes tugevat materjali suure-eelarveliseks miniseriaaliks.

Kombineerides teadusliku fantastika, okultistliku fantaasia ja sõjadraama elemente, räägib „Saatana jumalanna" Maria Orsici, Natsi-Saksamaa sünni ja tõusu ajal õitsenud salapärase Vril ühingu pimestavalt kauni meediumi, vastuolulisest elust. Tema kokkupuuted Adolf Hitleriga toitsid viimase kasvavat huvi okultismi vastu ja lõid eeltingimused sündmusteks, mis olid määratud muutma maailma kulgu. Orsic, suurte võimetega naine, ei osanud ette kujutada, mis oli määratud sündima tema suhetest natsipartei liikmetega ja Sanderi haarav jutuvestmismeetod aitab luua komplekssе kangelanna, keda ajendab tegutsema see, mis on maetud temasse endasse ning mis võib-olla on pärit teisest reaalsusest.

Sander võtab Orsici eepilise elu tuumelemendid ja annab neile suurejoonelise seikluse loomingulise glasuuri, põimides sisse dokumenteeritud ajaloosündmusi ja juhtides põnevate lisanditega jutustuse täiesti ette ennustamatutesse suundadesse. See ongi see, mis teeb „Saatana jumalannast" nii köitva – Sanderi poolt lugejale muretu kergusega ette söödetud süžeepööreteks ei ole võimalik ennast ette valmistada. See, kuidas ta lubab oma loomingulisel energial liikuda edasi-tagasi erinevate žanrite piiril ning konstrueerida ometigi midagi, mis mõjub sidusa tervikuna, annab tunnistust tema vankumatust usust lähtematerjali.

„Saatana jumalannal" on kõik need tunnused, mis iseloomustavad bestsellereid: tõeliselt seikluslik atmosfäär, ohtlikkusega segatud romantika, tuleohtlikud tegevuspaigad ja dünaamilised karakterid, kes lausa nõuavad lehekülgede pööramist. Orsici telepaatilised võimed olid ja on ka täna plahvatuslik teema, eriti kui mõelda sügavalt kogu teadaoleva informatsiooni peale.

Ja kuna Sander mõistab ja kasutab täielikult ära oma kõrgpingestatud algmaterjali, on lõpptulemus ühtaegu käegakatsutavalt reaalne ning samas ebamaine, lisades narratiivile veel ühe dimensiooni. See on ka täiesti ühemõtteliselt ja igal hetkel meelelahutuslik teos; ei saa öelda, et Sander poleks raamatulehekülgede *showman*. K&E

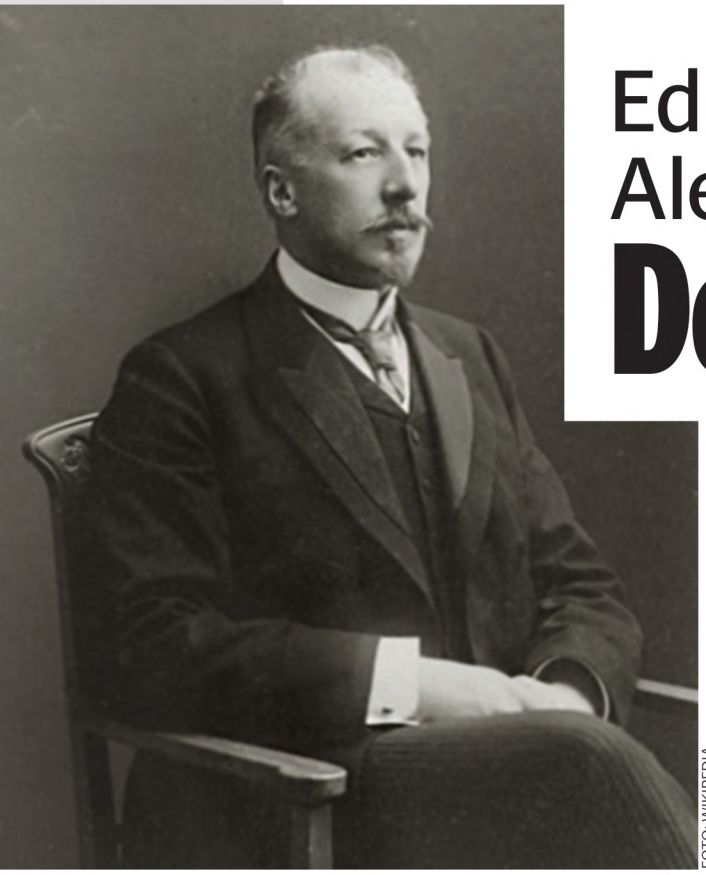

FOTO: WIKIPEDIA

Eduard Julius Alexander von Dellingshausen

Eduard Julius Alexander von Dellingshausen (1863–1939) oli veel kuulsam kui tema sõjaväelasest vanaisa Johann Eduard von Dellingshausen. Dellingshausen oli viimane, kes oma seisuse ja aatekaaslaste eesotsas üritas juhtida baltisakslaste katset Eestis ja Liivimaal oma (baltisaksa) riiklust kehtestada.

JÜRI KOTŠINEV

Kooliharidust sai vabahärra Eduard Julius Alexander von Dellingshausen Tallinna Toomkoolis, kuhu ta pani õppima isa, Eestimaa kubermangu aadlikogu eestseisja parun Nikolai von Dellingshausen. Toomkooli lõpetas Eduard Julius Alexander 1880. aastal ja asus õppima Tartu Ülikooli. 1885. aastal asus noor vabahärra vabatahtlikuna teenistusse Jelisavetgradi kolmandasse husaaripolku. Aasta hiljem, 1886. aastal läks erru ning jätkas õpinguid Münchenis ja Berliinis. Kodumaale naasis Eduard Julius Alexander 1887. aastal ning alustas pärusmõisas Aasperes tegevust mõisnikuna.

1902. aastal valiti Eduard Julius Alexander von Dellingshausen Eestimaa aadlikogu eestseisjaks ja sellesse ametisse valiti ta järjest neli korda. Ühe ametiaja kestvus aadlikogu eestseisjana oli neli aastat.

Vahemikus 1904–1917 oli Dellingshausen Tallinna ja Haapsalu piirkonna au-rahukohtunik, aastatel 1913–1918 Tallinna Toomkooli hoolekogu esimees.

22. juunil 1907 valiti Eduard Julius Alexander von Dellingshausen Eesti kubermangu maaomanike saadikuna Vene keisririigi Riigiõukogu liikmeks. 1918. aastal 8.–18. novembrini oli vabahärra von Dellingshausen Balti hertsogiriigi täitevkomitee esimees. Pärast hertsogiriigi idee hääbumist lahkus 1918. aasta detsembris Eestimaalt. Ta elas Saksamaal Königsbergis, Hannoveris, Jenas ja Potsdamis. Aastatel 1919–1939 oli Eduard Julius Alexander von Dellingshausen Eestimaa Pärusaadelkonna Ühenduse esimees. Selles auametis oli ta kuni surmani 1939. aastal.

See baltisakslane oli viimane vana rüütelkonna administratsiooni esindaja Eestis ning tema isik on tekitanud kohalikes ajaloolastes üheselt negatiivset suhtumist. Kui aga vaadata seda rolli, mida mängis vabahärra Eduard Julius Alexander von Dellingshausen baltisakslase pilgu läbi, on selge kui väärika suguvõsa väärika järglasega oli tegu.

> **See baltisakslane oli viimane vana rüütelkonna administratsiooni esindaja Eestis.**

Eesti põles neil rasketel ja keerulistel aegadel saatuse tules ning uues tekkivas riigis ei olnud enam kohta ei baltisakslastele ega ka endise tsaarivõimu ametnikele ja riigiteenistujatele. Kogu see seltskond pidi lahkuma ning tekkinud Eesti Wabariigis elasid veel etnilised sakslased ja venelased maata ja privileegideta pagulastena.

Baltisakslastel oli muidugi eriti täbar olukord, kuna mõisad rekvireeriti ja seisused kaotati. Valgete vene emigrantide saatus oli samuti vilets, kuid eestlased ei olnud ei ühtesid ega teisi siia kutsunud.

Enamik baltisakslasi lahkus Hitleri ja Stalini lepingu alusel Saksamaale 1939. aastal. Need vähesed, kes Eestisse jäid, leidsid kurva lõpu 1940. aastal, punase riigipöörde alguspäevadel. Neid ootas Siber ja surm. Vene valged läksid punaste võimuhaaramise järel seina äärde veel enne eestlasi, keda punavõim samuti ei säästnud. K&E

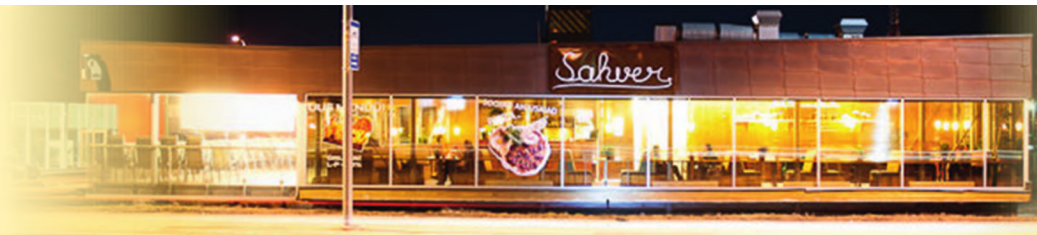

Pärnu mnt 230A | TALLINN | tel 5656 1704 | Avatud E-N 11-22 | R 11-24 | L 11-23 | P 12-22

Rein Raamat

Maalikunsti maagiline võlu

Kadriorus Kastellaanimaja galeriis hiljuti oma viienda maalinäitusega esinenud Rein Raamat (1931) on filmikunsti kõrvalt maalimist harrastanud aastakümneid. Vaatajale avanesvõimalus osa saada kunstniku maalimisrõõmust ja aastatega süvenenud intelligentsest vaatest nii maailmale kui ka kunstile.

JUTA KIVIMÄE

Kunstiinstituudi maali eriala 1957. aastal *cum laude*'ga lõpetanud noor mees alustaski lootustandvat maalijakarjääri, ent liikus siis hoopis kinomaailma, tollasesse Tallinnfilmi. Eesti väga noor kinokunst oli sõjajärgsete aastate stalinistliku kultuuripoliitika kõige räigema ajastu just üle elanud ja

FOTOD: TIIT MÕTTUS

Pühajärv, 2019

asus kiirel sammul avastama uusi võimalusi.

Maalikunst liikus Rein Raamatuga siiski käsikäes ka pärast esimese töölepingu sõlmimist Tallinnfilmis. Ta on esinenud oma maalidega kunstinäitustel alates 1959. aastast ning ilmselt oleks Rein Raamatust saanud paljudeks aastakümneteks portreekunstnik, nagu seda olid peagi pärast õpingute lõpetamist nimekad ajakaaslased neist aastakümneist: Luulik Kokamäe, Ellen ja Kalju Polli, Leili Muuga või hea sõber õpinguaastaist – Aleksander Suuman.

Eesti Kunstimuuseum ning Eesti Teatri- ja Muusikamuuseum omandasid tema varaseid portreemaale, nagu „Vladimir Alumäe ja Hugo Lepnurm" (1957) jt, muuseumikogudes on omaaegseid portreejoonistusi ning graafikat heliloojatest, näitlejatest ja teistest tolleaegsetest suurkujudest, kellega muusika- ja teatrihuviline Raamat oli suhelnud, näiteks Heino Eller, Mart Saar, Betty Kuuskemaa ja paljud teised.

Need varased portreed on loodud oma ajastu kaanonites realistlikku tegelikkust järgides, ent juba 1950. aastate lõpul liikus Rein Raamatu portreekunst suurema üldistuse ja

modernsema värvinägemuse poole. Eesti portreemaal elas kuuekümnendail õitsenguperioodis, kohanedes kunstiellu tagasi siirduva modernismiga.

Maalikunsti maagiline realism

Rein Raamatu viies maalinäitus Kastellaanimaja galeriis meenutas autori ajas tagasi vaatavaid arutlusi kunagi saamata jäänud kogemustest modernse kunsti ajaloost. Just omaaegne edu filmikunstnikuna võimaldas autorile arvukaid reise muidu nii suletud nõukogude keskkonnast väljaspool asuvasse vabamasse kultuurikeskkonda. Oma arvukatel reisidel oskas ta leida võimalusi kaasaegse kunstiga tutvumiseks ning tema koju saabus arvukalt kunstiraamatuid.

Filmimaailm oma rahutu arengu ja intensiivsusega tegi n-ö järele aitamise tunnid kohustuslikuks, ent kaasaegse ja mõjuva kujundi loomine jäi Raamatu loomingus ikkagi enam tema filmimaailma loomingusse, eriti Raamatu joonisfilmide mõjuvasse kujundlikkusesse. Maalikunstis lähtub ta tänini eelkõige sellest, mis paelub tähelepanu tuttavas reaalses maailmas. Ja Rein Raamatut on alati ümbritsenud reaalsus täis muusikat, teatrietendusi ning kunstielu.

Helilooja Arvo Pärt, 2018

Modell, 2018

On portreemaale, kus autor on suhelnud modellidega ilmselge isikliku sümpaatiaga, võrratuid mistahes interjööri ülendavaid lillemaale ja kodumaiseid maastikuvaateid motiividest, mida eesti maalijad on eelistanud läbi aastakümnete. Kunagi varem, mil kunstnikke saadeti elu tunnetama kaugetesse tööstusrajoonidesse ja suure impeeriumi loodus-likult eristuvatesse paikadesse, jäädvustas Raamat ka neid kodumaisest keskkonnast väga erinevaid paiku ja inimesi. Raamatu reaalsusesse on alatihti kandnud pisut ulmelisi nüansse.

Kogu elu kestnud kiindumus muusikamaailma on sel näitusel leidnud väljenduse nii mulluses pühalikus Arvo Pärdi portrees kui ka kompositsioonis „Dirigent Endel Nõgene" (2019), kus orkestriaugust paistavad rambivalguses tontlikud keelpillimängijad ja roosidega pärjatud laval tantsib operetlik kordeballett.

> **Rein Raamatu viies maalinäitus Kastellaanimaja galeriis meenutas autori ajas tagasi vaatavaid arutlusi kunagi saamata jäänud kogemustest modernse kunsti ajaloost.**

Naine õuntega, 2017

Kaasaegse kujundlikkusega üllatab maal malet mängivate värvikate tegelastega ning mõningatelt maalidelt vaatavad vastu paljudele tuntud malbeks maalitud pilguga modellid. Vaataja saab osa kunstniku maalimisrõõmust ja aastakümnetega süvenenud intelligentsest vaatest nii maailmale

Dirigent Endel Nõgene, 2019

> Oma elulooraamatus kirjutab ta varjamatu empaatiaga õpetajatest nii elus kui ka kunstis, ajakaaslastest, ülemustest ja sõpradest.

kui ka kunstile. Kunstniku valmidusest ära kuulata, vajalikuga kaasa minna, ent olulises alati endaks jääda.

Aus ja südamlik elulooraamat

Rein Raamatu küpses eas kirjutatud elulooraamat „Värvilindu püüdmas" (2011) on omalaadsete seas pretensioonitu aususega üks elavamaid ja sümpaatsemaid. Suhtumine oma õpetajatesse peegeldab inimese väärtushinnanguid nii õpitud erialal kui ka elus üldse.

Rein Raamat on meenutanud oma mälestusteraamatus üht neist alandavatest ja hirmsatest momentidest õpinguaastaist kunstiinstituudis, mil tänaseks unustatud ja tundmatuks muutunud agitaator püüdis heita varju tollasele armastatud õppejõule Günther Reindorffile.

Ta meenutab positiivselt omaaegset instituudi rektorit Friedrich Lehte, keda paljud tema omaaegsetest tudengitest on meenutanud kui okupatsioonivõimu negatiivset kehastust kunstikoolis. Ent vana pedagoogi stalinismi kõrgajast ammutatud kogemused ja rahulik meel aitasid raskel ajal mõnelgi kunstnikul ohtlikust hetkest üle saada.

Raamat on kirjutanud varjamatu empaatiaga ka teistest õpetajatest nii elus kui ka kunstis, ajakaaslastest, ülemustest ja sõpradest, kellest paljud ilmusid tema ellu vaid ajutiselt, mõni aga püsib seal tänini kas elavana või mälestustes. Ka omaaegse nomenklatuuri võimukas valitsemishimu on Raamatule omases vaevalt tajutavas huumoriprismas välja valgustatud ja hea sõnaga meenutatud omaaegseid teekaaslasi, Sass Suumani ja Nikolai Kormašovi ning teisigi. Midagi positiivset on autor leidnud omaaegses akadeemilises rangelt raamistatud kunstiõpetuseski. Tugev akadeemiline põhi lubas kunstnikul modernismiaastate saabudes eksperimenteerida ja edasi minna.

Üldse tundub Rein Raamatut

Pojengid, 2018

FOTOD: TIIT MÕTTUS

Maastik järvega, 2017

Kütt, 1976

FOTOD: HELVI JA REIN RAAMATU ERAARHIIVIST

pisutki lähemalt tundes, et kõik negatiivne nii elus kui ka kunstis on nii elus kui ka loomingus püütud kas või läbi raskuste jätta kuhugi silmapiirist madalamale. Tema kirjutistes ja mälestustes puuduvad täiesti vastasmängijat madaldavad noodid.

Filmikunstnik saatuse tahtel

Eesti publik tunneb Raamatut eelkõige legendaarse filmimehena, kellega on seotud palju enam kui poolsajandit eesti filmikunsti ajalugu. Eelkõige on ta olnud üks teedrajavaid animafilmide lavastajaid ja filmikunstnik, 1990. aastate teisel poolel ja sel sajandil ka mitme tänuväärse ajas üha väärtust koguva portreefilmi autor eesti kunstnikest ja teatri- ning muusikainimestest.

Oma elulooraamatus on autor nimetanud omaaegseid otsuseid ja valikuid saatuseks. Küllap nii oligi. Vaevalt oskas kunstikaugest, ent vanemate armastusest ümbritsetud heakodanlikust eesti perest maailma astunud noormees aimata oma tulevasi tegemisi filmikunstis. Kuigi, filmikunst olevatki olnud tema esimene algselt kaugeks jäänud unistus.

Ka Tallinnfilmi stuudiotes jäi maalikunst autorile käeulatuse kaugusele. Õieti algaski kinokunstniku karjäär Elbert Tuganovi nukufilmidele tausta maalides, tuntuim neist esimestest töödest on eesti esimene nukufilm „Peetrikese unenägu" (1958), mida vahel klassikana teles näidatakse. Kinokunstnikuna tunneme Rein Raamatut sellistest rahvuslikest Tallinnfilmi kullavaramu filmidest nagu „Põrgupõhja uus Vanapagan" (1963), „Mäeküla piimamees" (1965) või „Viimne reliikvia" (1969), kus kunstnik on võinud suhelda ja kindlasti ka seejuures õppida selliste eesti kinokunsti akadeemiliste klassikutega nagu Jüri Müür, Grigori Kromanov või näiteks Leida Laius, kes kandsidki neil aastail filmikunsti saabunud uuenduslikke ideid. Neid filme tunnevad Eestis tänini eri generatsioonide filmisõbrad.

> **Rein Raamatu joonisfilmide kujundikeel mõjus üldises kontekstis eristuvalt ja kaasaegselt.**

Kunstnikutöö sisaldas tollal väga palju käsitööd. Polnud tänapäevaseid visuaalseid andmebaase ning töö arhiivi- ja muuseumimaterjalidega tuli teha isiklikult kohale minnes, joonistades ning omaaegseid olusid tundma õppides. Ka kuuekümnendatel ehitati vajalik olustik filmimiseks sobivas kohas üles. Lisaks kavandas kunstnik näitlejate kostüümid ja otsis ajastukohaseid inventariesemeid. Tema kujundatud filmid ongi suuresti meelde jäänud oma õnnestunud kunstnikutööga. Paljud Rein Raamatu tollased kavandid on praegugi vaadeldavad teatri- ja muusikamuuseumis, ent ka ajaloomuuseumi kogudes.

Joonisfilmide traditsiooni rajaja Eestis

1970. aastate algul asus Rein Raamat Eestis siin sel ajal täiesti tundmatule animafilmi rajale. Kodumaises filmikunstis on ta vaieldamatult joonisfilmi rajaja ja just edu animafilmis tõi talle rahvusvahelise tuntuse ja kõrgetasemelist tunnustust. Nimetagem vaid Zagrebi filmifestivalil eriauhinna pälvinud filmi „Lend" (1973), 1977. aastal Riias I auhinna pälvinud ja Oberhauseni festivalidiplomiga hinnatud filmi „Kütt" (1976), kus arktiliste loodusjõududega võitlevale vaalapüüdjale on antud tol ajal väga tuntud eesti näitleja Mikk Mikiveri näojooned.

Menukad olid nii joonisfilm „Antennid jääs" (1978), aga ka 1980. aastate lõpul loodud „Kerjus" või „Jää". Enneolematu rahvusvahelise menu tõid autorile omas ajas „Suur Tõll" (1980), mis pälvis Vilniuse ning Varna festivalidel esimese ja Ottavas teise auhinna. Eduard Wiiralti loomingule rajatud „Põrgu" (1983) osutus eriti menukaks, pälvides 1984. aastal Kiievi filmifestivalil esimese auhinna ning eriauhinna Annecys ning samas ka Rahvusvahelise Filmipressi Föderatsiooni auhinna.

Joonisfilmid tõid ka võimaluse sel kinnisel ajal reisida nii tollastes Nõukogude impeeriumi piirides kui ka Kanadas, Prantsusmaal ning Ida-Euroopa maades. Ja enamasti olid need filmid rajatud graafika ning

maalikunstiga piirnevatele võtetele, millest Raamat tegelikult kunagi ei olegi kaugenenud. Need teosed valmisid paljude välja õppinud animeerijate manuaalse töö tulemusena, millist tänapäeval tehakse väga vähe. Nüüd tegutsevad kunstnike asemel arvutiprogrammid.

Rein Raamatu joonisfilme ongi hinnatud ka ajalises perspektiivis väga kõrgelt: 1990. aastal toimus tema isiku-filmifestival Montrealis ja 1992. aastal Tokyos. Tema filme on näidatud n-ö isikuretrospektiividena Annecys (Prantsusmaa, 1989), St Niklaasis (Belgia, 1990), Portugalis Espinhos ja Prantsusmaal Rouenis (1990) ning Tamperes 1991. aastal.

2001. aastal omistas president Rein Raamatule Valgetähe IV klassi teenetemärgi, 2011. aastal sai ta riikliku elutöö kultuuripreemia ning PÖFF-i elutööpreemia. 2012. aastal määras kunstnikule oma elutööpreemia põhjamaade vanim, Norra Fredrikstadi animafilmide festival.

Joonisfilmiga seotud aastatel tekkis Rein Raamatu ümber samu

Suur Tõll, 1980

Linn, 1988

väärtushinnanguid jaganud professionaalne töötajaskond, kellega koos valmisid tollased maailmas tähelepanu võitnud filmid. Operaator Arvi Ilves, kunstnikud Priit Pärn ja Kaarel Kurismaa, Rein Raidme, Mati Kütt ning Rein Tammik, režissöör Avo Paistik ja paljud teised moodustasid tugeva erialase koosluse, ent suutsid edukalt iseseisvalt edasi minna ka pärast joonisfilmikeskuse lõpetamist.

Raamatu joonisfilmid olid tagasi vaadates omajagu agressiivsed. Need hõlmasid nii üldinimlikke ajatuid teemasid kui ka inimese ja looduse karme suhteid, inimlikku üksindust linnastuvas maailmas, vabadusiha ja inimeseks olemise keerulisi teid. Nagu eesti muinasloomingus, puuduvad ka Rein Raamatu animafilmides enamasti nali ja lahe meeleolu. Ta kutsus oma filmide käsikirju kirjutama sellised omaaegsed innovaatilised isiksused nagu Paul-Eerik Rummo, muusikat looma Lepo Sumera ja Rein Rannapi, kes kõik olid neil aastail tavapärasest erinevad, oma uuendusliku laadiga silmapaistvad kunstnikud.

Rein Raamatu loodud joonisfilmid erinesid olemuslikult Sojuzmultfilmi äratuntavast produktsioonist, mis enamasti oli suunatud lastele. Suur osa neist filmidest lisas oma sümpaatselt humanistliku laadiga nõukogulikku argipäeva pisut karusevõitu veetlust. Raamatu filmide kujundikeel mõjus üldises kontekstis eristuvalt ja kaasaegselt, selles oli elegantset brutaalsust ning suurejoonelisust ja kindlasti polnud need filmid loodud kõige nooremale publikule.

Juba üks esimesi popilikule napile kujundikeelele rajatud „Värvilind"

(1974) suutis luua siis oma seitse minutit kestva intensiivse looga katarsisetaolise seisundi pisutki kaasaegselt mõtlevas vaatajas. See oli üks väheseid tollase Nõukogude Liidu popilike tunnustega joonisfilme, mille kunstnikeks olid kutsutud Sirje Runge ja Leo Lapin. Film meenutab oma meeleolu helgusega mõneti biitlite ajastu klassikat, joonisfilmi „Kollane allveelaev" (1968), mis mõjutaski tol ajal suuresti kogu maailma animafilme.

Aja murdudes 1980. aastate lõpul muutus väikeses Eestis joonisfilmide tootmine ja turustamine arusaadavatel põhjustel vägagi keeruliseks. Aastal 1999, mil Rein Raamatu stuudio joonisfilmidele pühendatud aastad olid juba mõni aeg tagasi lõppenud, tänas ja väärtustas ta kauaseid kaasteelisi videofilmiga „Rein Raamat eesti filmikunstist".

Portreefilmid koguvad väärtust

Täiesti uus algus Rein Raamatu filmikunstniku elus algas 1997. aastal tööd alustanud stuudioga Raamat-Film, kus leidis kongeniaalse kaaslase, produtsendi ja muusikalise kujundajana osaluse ka tema abikaasa, pikaajalise eduka ooperilaulja karjääriga lõpetanud Helvi Raamat. Stuudio leidis oma niši 21. sajandi alguskümnendi filmimaailmas, hakates jäädvustama kunstinäitusi ning tegema eesti kunstnikest ja muudest kultuuriinimestest dokumentaalseid portreefilme.

Värvilind, 1974

Põrgu, 1983

FOTOD: HELVI JA REIN RAAMATU ERA-ARHIIVIST

> **Tänaseks on Raamat-Film portreteerinud üle kolmekümne silmapaistva isiksuse.**

Esimeseks selliseks intervjuudele üles ehitatud tööks sai 1997. aastal valminud film vaibakunstnik Lea Valterist. Tänaseks on Raamat-Film portreteerinud üle kolmekümne silmapaistva isiksuse, nende seas näitleja ja lavastaja Mikk Mikiver, omaaegne primadonna Therese Raide, Pariisis sõjajärgsetel aastakümnetel oma karjääri rajanud Maire Männik, maalikunstnik Jaan Elken, Kalev Raave, ärimees Jaan Manitski, sõjajärgsetel aastakümnetel Ülo Soosterit ümbritsenud Tartu kunstnike sõpruskond, kunstimuuseumi direktor Inge Teder, kunstnikud Siima Škop, Arseni ja Signe Mölder ning maalija Johannes Võerahansust kõnelev intervjuufilm tema lese pianist Erna Saarega.

Raamat-Filmi portreefilmides ei leia omaaegsete animafilmide pingelist agressiivsust. Režissöör on lasknud ositi tänaseks juba teispoolsusse siirdunud kunstnikel rääkida oma loo, olles peamiselt delikaatse suunaja ja ära kuulaja rollis. Neilegi filmidele on kaasatud häid stsenariste, operaatoreid ja kaasrežissööre.

Ajal, mil Raamat-Filmi dokumentaalid koguvad Eesti mäluasutustes aina väärtust, on Rein Raamatul võimalik pühenduda tõsiselt maalimisele. K&E

Restoran Kaerajaan

MODERNNE EESTI KÖÖK

Ajaloolises hoones asuv restoran pakub silmailu ja nostalgiat rahvuslikest mustritest inspireeritud disainielementide näol. Lampe katavad imearmsad kootud kampsunid-käpikud. Autentsed paekiviseinad ning ehedat tahma sisaldav mantelkorstnasse rajatud tualett on omaette põnev vaatamisväärsus.

Silmailu kõrval pakub restoran Kaerajaan naudinguid maitsemeeltele. Modernne Eesti köök annab võimaluse kombineerida parimaid Eesti maitseid kogu maailma köögikultuuridega.

Peakokk **Maris Tiitre** valmistab maitsvaid roogi Eesti metsadest korjatud marjadest-seentest, kodustel põldudel kasvanud köögiviljadest ja teistest kohalikest toorainetest. *À la carte* menüü on laialdase valikuga nii taimetoitlastele, liha- kui ka kalasõpradele, samuti on silmas peetud erinevaid toidutalumatusi.

Restoran Kaerajaan pakub oma koduse olemisega suurepärast võimalust tähistada nii sünnipäevi, firmaüritusi kui ka erinevaid tähtpäevi. Läbi kahe korruse paiknevas restoranis on lahedalt ruumi, aga ka võimalus privaatsemalt aega veeta.

Olles küll linna südames, võimaldab Kaerajaan siiski mõnusalt distantsilt seda argist siginat-saginat pealt vaadata, saateks hea toit ning sageli ka elav muusika.

Restoran Kaerajaan
Raekoja plats 17 Tallinn
tel 6155400
kaerajaan@kaerajaan.ee
www.kaerajaan.ee

RAHVUSOOPER ESTONIA

ESITLEB: LEXUS

West Side Story

ESIETENDUS 24. MAIL 2019

Idee autor **Jerome Robbins**
Arthur Laurentsi libreto,
Leonard Bernsteini muusika,
Stephen Sondheimi laulutekstid
Originaallavastuse lavastaja ja koreograaf **Jerome Robbins**
Originaallavastuse tõid Broadwayl lavale
Robert E. Griffith ja **Harold S. Prince**
Koostöös **Roger L. Stevensiga**
Etendub Music Theatre International (Europe) loal

Dirigendid: **Lauri Sirp, Jüri Alperten, Kaspar Mänd**
Kunstnik: **Ellen Cairns** (Šotimaa)
Valguskunstnik: **Palle Palmé** (Rootsi)
Koreograaf: **Adrienne Åbjörn** (Rootsi)

Ingliskeelsed etendused

Peaosalised:
Jade Davies
Nicole Deon
Cameron Sharp
Davide Fienauri
Jeronimas Milius

2019 / 24.05, 28.05, 1.06 (reserveeritud!), 2.06, 16.06, 19.06, 20.06, 21.06, 14.08, 16.08, 17.08, 21.08, 25.08, 27.08, 28.08, 31.08

Lavastaja: **Georg Malvius** (Rootsi)

Eestikeelsed etendused

Peaosalised:
Hanna-Liina Võsa
Piret Krumm
Heldur Harry Põlda
Juss Haasma
Tamar Nugis

2019 / 26.05, 29.05, 2.06, 7.06, 11.06, 14.06, 15.06, 16.06, 21.06, 15.08, 18.08, 22.08, 29.08, 30.08, 31.08

Estonia kaatri kassa avatud T–P 11–19, info 683 1210, estonia@opera.ee.
Piletid müügil ka Piletimaailmas. Soodustused õpilastele ja üliõpilastele 50%, tund enne etendust õpilastele, üliõpilastele ja pensionäridele 8 eurot.

Sponsorid: SEB LEXUS Kalev OLS LIVIKO anno 1898 AMSERV

opera.ee